

VRSTE I NAMJENE RANOKRŠĆANSKIH ZDANJA U DALMACIJI*

BRANKA MIGOTTI
Odsjek za arheologiju HAZU, Zagreb
Department of Archeology of HAZU, Zagreb

UDK/UDC: 904:726](497.5)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1995-09-18
Received

Nastoji se rekonstruirati vrsta i namjena ranokršćanskih crkava u Dalmaciji (područje između rijeka Zrmanje i Cetine). S obzirom na to da ne postoje suvremeni pisani izvori, a epigrafički su sasvim oskudni, ta se rekonstrukcija temelji na općem arheološko-topografskom kontekstu, srednjovjekovnim i kasnijim pisanim izvorima, te općenitim klasifikacijskim obrascima sakralnih zdanja.

U ranokršćanskim se gradskim sredinama između Zrmanje i Cetine (Zadar, Nin, moguće Biograd, Salona, Trogir, Dioklecijanova palača - Split) uočavaju biskupski sklopovi, potom župno-kongregacijske, cemeterijalne, zavjetne, oratorijske, redovničke, juspatronatske, korporacijske, a možda i hodočasničke crkve. Uz izvjesne su razlike sve nabrojene vrste prisutne i u ruralnim sredinama, s time da se ondje pojavljuje i osobit tip bogomolje, povezan s vojničkim utvrđenjem. Skreće se pozornost na namjensku višeznačnost kao temeljnu zakonitost funkcionalnoga ustrojstva ranokršćanskih crkava.

Budući da suvremeni literarni dokumenti ne postoje, a epigrafički su sasvim zanemarivi, vrstu i namjenu ranokršćanskih crkava na našem području moguće je pretpostavljeno rekonstruirati na temelju arheološko-topografskog okruženja, srednjovjekovnih pisanih izvora, te općenitih klasifikacijskih obrazaca sakralnih zdanja. Tipologija crkvenih građevina u tome je smislu od male pomoći, jer je nemoguće podjela tipova ranokršćanske arhitekture na osnovi njihovih funkcija, i obratno - prepoznavanje namjene na temelju oblika.¹

* Rad se oslanja na katalog ranokršćanskih lokaliteta, izrađen u okviru doktorske disertacije (B. MIGOTTI, 1991). Pritom se u obzir uzimaju sigurni ali i vjerojatni ranokršćanski lokaliteti, oni naime na kojima još nisu ustanovljeni ostaci sakralne arhitekture, ali drugi nalazi, odnosno cjelokupni arheološki kontekst, upućuju na njih.

¹ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 67. Od te je primjedbe dopušteno izuzeti tzv. složene crkve (T. I-III.), jer upravo oblik i raspored njihovih prostora upućuje na združenu narav liturgijskih službi koje su se ondje odvijale.

Taj je postupak u odnosu na gradske sredine olakšan mogućnošću združivanja podataka o ranokršćanskome arheološkom sloju Salone s povijesnim činjenicama koje se odnose na gradove s kasnoantičko-ranosrednjovjekovnim kontinuitetom (Zadar, Nin, Trogir, Split). U gradskim se sredinama ranokršćanskoga razdoblja uočavaju biskupski sklopovi, župno-kongregacijske cemeterijalne crkve (s time da obje mogu imati memorijalnu jezgru), potom zavjetne, oratorijske, redovničke, juspatronatske, korporacijske i moguće hodočasničke bogomolje.

U ruralnim su sredinama, uz izvjesne prilagodbe, prisutne sve nabrojene vrste, s time da se ondje pojavljuje i osobit tip crkvene građevine, povezane s vojničkim utvrđenjem. Izrazitija je razlika između gradskog i agerskog područja u tome što ono prvo jasnije razdvaja cemeterijalnu od kongregacijske crkve.² U seoskim se područjima pak mahom zatiču zdanja složene euharistijsko-cemeterijalne namjene, što sadržava i kronološke implikacije. Naime, euharistijski se i memorijalno-grobni vid kršćanske liturgije tijekom 5. st. združuju dvostrukim postupkom, tako da u gradske crkve prodira cemeterijalna komponenta, dok grobljanske najčešće postaju kongregacijsko-župnim središtima stanovništva u predgrađu.³ Memorijalno-grobni sadržaj kulta sukus je okupljanja i rasta ranokršćanske zajednice, pogotovo stoga što se pravilo o zabrani ukopa unutar grada ne odnosi na agerske aglomeracije, koje ne poznaju simboliku pomerija. Stoga je i tijekom 4. i 5. st. posvuda veći broj grobnih negoli isključivo kongregacijskih crkava.⁴ U tome je kontekstu zanimljivo učestalo pojavljivanje grobova u narteksima ili bočnim prostorijama agerskih crkava u Dalmaciji, protumačeno kao sjedinjavanje kongregacijske i sepulkralne funkcije.⁵ Kako to u pravilu nisu građevine u okruženjima ranokršćanskih groblja, pitanje je nije li riječ tek o povlaštenim ukopima u ozračju memorijalnog sadržaja crkve, temeljenog na posjedovanju svetačih relikvija. Slične se prilike naziru u gradskim sredinama, gdje iz takvih privilegiranih ukapanja ne proistječe stvaranje pravog ranokršćanskog groblja zajednice, nego tek njegova zametka, koji će se u pravilu razviti tek u srednjovjekovnom razdoblju.⁶ Samo bi temeljita istraženost okoliša agerskih ranokršćanskih crkava mogla dati pravi odgovor na pitanje o naravi njihove memorijalno-grobne komponente.

Budući da se na našem području agerske sakralne građevine mogu pratiti uglavnom tek od 5. st., najčešće ih zatičemo kao složene i višeznačne u pogledu gradnje i namjene. Nažalost izostaju podaci prema kojima bi se mogla dokučiti njihova izvorna funkcija. Donekle šire mogućnosti za takvo razlučivanje pružaju

² Kongregacijska je uvjetni izraz za euharistijsko-kongregacijsku crkvu, onu u kojoj se, za razliku od povremenoga slavljenja cemeterijalne liturgije, zadovoljavaju temeljne dnevne euharistijske i ine potrebe vjernika. Taj se izraz radi uvriježenosti rabi i ovdje, premda je bez dodatka "euharistijska" nedovoljno jasan. Naime, svaka je crkva, uključujući i grobnu, kongregacijska, ako nije isključivo privatna.

³ Usp. D. CLAUDE, 1969, 98; Y. DUVAL, 1982, 513; F. BROWN, 1981, 8 i d.; R. KRAUTHHEIMER, 1975, 102; A. GRABAR, 1946, 42; G. C. MENIS, 1976, 401.

⁴ Usp. J. LASSUS, 1947, 230; J. BRAUN, 1924, 654 i d.; G. BOVINI, 1965, 45; Y. DUVAL, 1982, *passim*.

⁵ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994a, 61-62.

⁶ Usp. bilj. 109.

gradske sredine, s obzirom na ranije uspostavljanje tamošnjih kršćanskih općina i, slijedom toga, jasnije obrise njihova ustrojstva. Može se pretpostaviti da su cemetrijalne, odnosno kongregacijske crkve u tim sredinama zadržale, usprkos mogućem naknadnom sadržajnom obogaćivanju, prvobitnu namjenu kao temeljnu. Ponajprije se to odnosi na salonitanska groblja Kapljuč, Marusinac i Manastirine,⁷ koja, usprkos razmjerno temeljitoj istraženosti, ne pružaju podatke o preobražavanju u župno-kongregacijska središta. Ni na jednome, naime, nije zatečena krstionica.⁸

Na mjestu memorije opatijskog mučenika Sv. Feliksa naslućuje se, premda arheološki neprovjereno, prerastanje memorijalno-grobnog u složeno krstioničko zdanje, koje postaje jezgrom kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog naselja.⁹ Slične se prilike naziru i na pojedinim salonitanskim lokalitetima. Tako su na mjestima memorijalno-grobnih zdanja, odnosno ranokršćanskih grobnih bazilika sagrađene ranosrednjovjekovne crkve na položaju tzv. istočnog salonitanskog groblja, na Otoku u Solinu, te na groblju sjevernije od amfiteatra.¹⁰

Isključivo je grobna vjerojatno bila i crkva na Travarici u Trogiru, te Sv. Andrija i Sv. Stjepan u Splitu, s time da posljednja spomenuta ima svoje osobitosti kao moguće redovničko zdanje.¹¹ Međutim, Travarica je tek površno sondirana, dok dvije splitske građevine, premda temeljitije istražene, nisu pružile dokaza o cjelovitijim ranokršćanskim grobljima. Moguće je da bi podrobnije ispitivanje njihova neposrednog okoliša promijenilo spoznaje o naravi tamošnjih crkava.

O ranokršćanskim cemetrijima Jadera posredno govori srednjovjekovna legenda koja spominje groblje gdje su počivali ostaci Sv. Krševana prije njihova prijenosa u gradsku katedralu.¹² Arheološki se tragovi takvih groblja naziru na dva mjesta - na jugoistočnome predgrađu Relji, te na križanju Murvičke i Benkovačke ceste u sjeveroistočnome dijelu grada. Na Relji je u novijim istraživanjima srednjovjekovne samostanske crkve Sv. Ivana Krstitelja otkrivena i ranokršćanska građevina, podignuta na mjestu rimske vile, a u neposrednoj blizini nedavno dijelom istražene nekropole 1.-4. st.¹³ Na drugome je mjestu u okviru antičkoga groblja utvrđen kasnoantički odsječak s grobovima na dvije vode, kamenim komorama, olovnim sarkofazima, te presvođenom celom.¹⁴

⁷ J. BRØNDSTED, 1928; R. EGGER, 1926; E. DYGGVE - R. EGGER, 1939.

⁸ U ranokršćanskoj su Kartagi, primjerice, ustanovljene cemetrijalne bazilike koje zadržavaju temeljnu funkciju, ali i one koje prerastaju u krstionička središta. Istodobno gradske crkve, usprkos određenom broju ukopa, također zadržavaju temeljnu kongregacijsku namjenu. W. H. C. FRIEND, 1980, 27; B. MIGOTTI, 1990, 59-63.

⁹ C. FISKVIĆ, 1979.

¹⁰ E. DYGGVE, 1951, 80; L. KATIĆ, 1963, ISTI, 1971, 79 i d. O prerastanju ranokršćanskih sklopova u srednjovjekovna naselja usp. L. RECKMANS, 1969, 173 i d.; M. MIRABELLA ROBERTI, 1967, 81 i d.; P. TESTINI, 1958, 161.

¹¹ F. BULIĆ, 1904; T. MARASOVIĆ, 1984; T. MARASOVIĆ - D. VRSALOVIĆ, 1971, J. JELIČIĆ, 1983, 16 i d.; F. BUŠKARIOL, 1992.

¹² Naime, na lokalitetu Stari Zadar, koji se različito ubicira, ali se nije mogao nalaziti na velikoj udaljenosti od samoga grada, spominju se mramorni grobovi u kojima počivaju tijela većeg broja svetaca. Očit je pritom nagovještaj ranokršćanskoga groblja. Usp. V. BRUNELLI, 1974, 207.

¹³ P. VEZIĆ, 1987, 171; S. GLUŠČEVIĆ, 1985; Z. BRUSIĆ - S. GLUŠČEVIĆ, 1991.

¹⁴ B. NEDVED, 1980, 342.

U Skradinu (*Scardona*) koji je kao središte biskupije morao imati veći broj ranokršćanskih građevina različite namjene, cemeterijalni se sklop može pretpostaviti na lokalitetu Rokovača. Ondje je djelomice istražena kasnoantička, moguće sakralna građevina s dvorištem i sarkofazima 4. i 5. st. uokolo, podignuta vjerojatno u okvirima privatnoga imanja.¹⁵ Slične se prilike mogu predvidjeti i na nekim drugim lokalitetima grobnoga kulta, na primjer zadarskoj Relji,¹⁶ trogirskoj Travarici,¹⁷ Sv. Andriji i na Sustjepanu u Splitu,¹⁸ salonitanskim grobljima Marusinac i, moguće, Manastirine,¹⁹ te memoriji s grobovima u blizini amfiteatra.²⁰

Topografski raspored i arheološki tragovi upućuju na memorijalno-cemeterijalna zdanja u Stobreču (*Epetium*), Jesenicama (*Nareste*) i Omišu (*Oneum*), s obzirom na to da je riječ o znatnijim naseljima sa po dva ranokršćanska lokaliteta.²¹ Ne može se, međutim, isključiti ni pretpostavka o složenoj namjeni obiju bogomolja u spomenutim naseljima, jer su posvuda zatečeni elementi antičkoga grobnoga kulta (stele, sarkofazi) i novija groblja, a sami su lokaliteti mahom tek dodirnuti arheološkim istraživanjima.

Grobljanska su ranokršćanska okružja ustanovljena i u Kaštel Kambelovcu, te Tepljuhu. U podu srednjovjekovne crkvice Sv. Mihovil u Kambelovcu ugrađen je kasnoantički natpis u kojemu se spominje groblje kršćanske zajednice.²² Ranokršćanska crkva s trolisnim svetištem i memorijom istoga oblika u Tepljuhu već i tipologijom upućuje na temeljnu grobnu, ali ne nužno i jedinu, namjenu.²³

Razdvojena je funkcija crkava u Sučevićima i Vagićima u Mokrome Polju pretpostavljena na temelju činjenice što je bogomolja u Sučevićima, podignuta u okviru rimskoga groblja, sadržavala memoriju s presvođenom grobnicom.²⁴ U Bribiru se pak još uvijek neustanovljena ranokršćanska crkva može očekivati na mjestu presvođene cele sa sarkofazima, zatečene neposredno uz današnju župnu crkvu Sv. Ana i Jaokim.²⁵ Lokalitet u Sučevićima slikovit je primjer inače uobičajene pojave prerastanja memorijalno-cemeterijalnih u namjenski složene građevine, na što upozorava tlocrt tamošnje crkve. Ona, naime, pripada vrsti graditeljski složenih zdanja - jednobrodnih u osnovi, ali s različitim prigradnjama,

¹⁵ I. PEDIŠIĆ, 1980, 130; ISTI, 1983.

¹⁶ Usp. bilj. 13.

¹⁷ Sjevernije od apsida ranokršćanske crkve zatečen je ugao prostorije s mozaičnim podom, otklonjen u odnosu na apsidu, što upućuje na uklapanje prethodne arhitekture prigodom građenja crkve. Usp. bilj. 11.

¹⁸ Pod temeljima obiju crkava ustanovljeni su ostaci antičkih stambenih zgrada. Usp. bilj. 11.

¹⁹ Tek je u novije vrijeme napušteno mišljenje da se ranokršćansko groblje razvilo iz privatnog stambenog sklopa, i prihvaćeno ono o kontinuitetu pretkršćanskoga cemeterija. (R. EGGER, 1926, 9; E. MARIN, 1994, 47; N. CAMBI, 1986, 98.) Dok je jezgra južne bazilike na Marusincu bez sumnje bio mauzolej na privatnom imanju, sjeverni se dio tumači dvojako - kao rimsko imanje, odnosno grobna arhitektura. (E. MARIN, 1994, 58-59.)

²⁰ B. KIRIGIN I OSTALI, 1987, 24.

²¹ O Stobreču usp. N. CAMBI, 1974; F. BULIĆ, 1901, 41, o Jesenicama N. CAMBI, 1976, 260; A. ŠKOBALJ, 1970, 13 i d., o Omišu J. JELIČIĆ, 1984, 177.

²² I. BABIĆ, 1984, 81.

²³ N. CAMBI, 1984. O trikonhalnim cemeterijalnim crkvama usp. A. GRABAR, 1946, 102 i d.; R. KRAUTHEIMER, 1975, 102; N. DUVAL, 1974, 367; J. B. WARD-PERKINS, 1969, 14. Usp. i bilj. 1.

²⁴ V. DELONGA, 1985, 264.

²⁵ Bribir, 28-29.

o podrijetlu kojih se dosta raspravljalo, pa im se umnožilo i nazivlje.²⁶ Premda je srodne oblike moguće prepoznati u antičkoj privatno-stambenoj, javnoj i civilnoj, a potom i ranokršćanskoj arhitekturi na raznim stranama, jednako u gradu i ageru, problem je podrijetla tzv. složenih ranokršćanskih crkava manje važan prema činjenici da je njihov izgled i konačni prostorni raspored najvjerojatnije odgovor ruralnih sredina na osebujne i višestruke potrebe razvijene kršćanske liturgije. Ona, naime, zahtijeva objedinjavanje euharistijske, memorijalno-cemeterijalne, a nerijetko i krstioničko-župne funkcije u jednoj zgradi. Cela, pak, u Bribiru najvjerojatnije je bila zametkom memorijalno-kongregacijske, a ne cemeterijalne crkve, na što upućuje njezin smještaj u okviru zidinama utvrđenog i njihovim opsegom određenog naselja. Tamošnji pojedinačni ranokršćanski ukopi očito su potakli stvaranje srednjovjekovnog i kasnijega groblja, kao i u nekim drugim gradskim sredinama.²⁷ Najistaknutiju srednjovjekovnu analogiju vidim u memorijalno-kongregacijskoj crkvi hrvatskih vladara na Otoku u Solinu, s time da se memorijalna jezgra srednjovjekovnoga sklopa može naslutiti u maloj ranokršćanskoj građevini, zatečenoj na dubljoj razini u neposrednoj blizini predromaničke crkve Sv. Stjepan.²⁸

Vratimo se prije izraženoj misli o nadržanju prvobitne memorijalno-grobne namjene pojedinih crkava. Naime, na gotovo je svim lokalitetima našega područja prisutno, ponekad i prevladavajuće, antičko i ranokršćansko cemeterijalno okruženje. Istodobno se na temelju općih arheološko-topografskih cjelina, ponajprije ostataka naselja u neposrednoj blizini crkava, a onda i složenoga oblika crkvenih građevina, smije pretpostaviti njihova višestruka kongregacijska namjena. Vjerujem stoga da pravilo o uzaludnosti uvjetovanja namjena tipologijom i obratno, narušavaju upravo tzv. složene crkve, koje oblikom i rasporedom svojih prostora upućuju na združenu kongregacijsko-župnu funkciju. Ovamo spadaju crkve u Sućevićima na Mokrome Polju, u Bičini, Korlatu, Bilicama, Srimi, Otoku kod Sinja, Mirima u Kaštel Novome, Sutivanu i Lovrečini na Braču, Grohotama na Šolti, Stipanskoj, Ceceli, Tepljuhu, Sinju, Gali, te eventualno Čukeru na Mokrome Polju,²⁹ Zdrapnju³⁰ i Biljanama³¹ (T. I.-III.). Poseban je slučaj crkva u Galovcu kod Zadra. Po završetku iskopavanja, provedenih u više navrata, nije se iskristalizirala kao građevina složenog tlocrta, što se moglo predvidjeti, nego kao jednobrodna crkva nepravilnijega T-tlocrta, sagrađena u neposrednoj blizini ranokršćanske memorije s grobnicom, s time da se neutvrđeno antičko naselje može pretpostaviti na temelju mnogobrojnih rasutih ostataka i ulomaka arhitekture.³² Usprkos memoriji - jezgri sakralnoga sklopa, i manjem broju ranokršćanskih ukopa uokolo,

²⁶ Đ. BASLER, 1972; I. FISKOVIĆ, 1982, 192; N. CAMBI, 1985, 42-44.

²⁷ Usp. bilj. 109.

²⁸ B. MIGOTTI, 1990, 27; I. GOLDSTEIN, 1994, 123.

²⁹ V. DELONGA, 1985. Crkva T-oblika na Čukeru nije dokraja istražena, pa se može pretpostaviti popunjavanje bočnih prostora između križnih istaka i zapadnoga pročelja, slično kao u obližnjim Sućevićima.

³⁰ Složeni tlocrt te crkve može se pretpostaviti na temelju opisa u kojima se spominje narteks, naos i bočne prigradnje, prenuda nacrti nisu načinjeni. (Z. GUNJAČA, 1978, 69-71.)

³¹ Elementi složene crkve u Biljanama razabiru se na tlocrtu koji donosi N. JAKŠIĆ (1989, Plan 1-5), ali narav te arhitekture nije dokraja razjašnjenja.

³² J. BELOŠEVIĆ, 1993.

nema dvojbe da je riječ o crkvi koja je zadovoljavala različite liturgijske potrebe jedne agerske vjerske zajednice.

Mogućnost prepoznavanja namjene crkvenih građevina povezana je i s utvrđivanjem naravi njihova naposrednoga okružja. Međutim nedostatna istraženost pratećih nasebinskih elemenata znatno otežava prosudbu je li riječ o ranokršćanskim građevinama nastalim u blizini, odnosno u funkcionalnom odnosu s naseljem, ili pak unutar same nasebine, u pravilu rimske vile.³³

Štiti popratni nalazi, ili pak ostaci arhitekture, daju naslutiti da su unutar gospodarsko-stambenih zdanja nastale crkve u Vrsima,³⁴ Pridrazi,³⁵ Kašiću,³⁶ Puntamici kod Zadra,³⁷ na Relji u Zadru,³⁸ Ošljaku kod Ugljana,³⁹ u Stankovcima,⁴⁰ Biljanama Donjim,⁴¹ Bukoviću kod Benkovca,⁴² Žažviću,⁴³ Telašćici i Brbinju na Dugom otoku,⁴⁴ Starome Trogiru,⁴⁵ Sudanelu,⁴⁶ Bijaćima,⁴⁷ Mirima u Kaštel Novome,⁴⁸ Splitu (Gospa od Špinuta, Sv. Trojica, Sv. Andrija, Sv. Stjepan),⁴⁹ Bunjama i Škripu na Braču,⁵⁰ Muću,⁵¹ Orliću,⁵² Tepljuhu,⁵³ Kapitulju,⁵⁴ Rižinicama i Klapavicama iznad Solina,⁵⁵ Biskupiji (Katića Bajami, Crkvina).⁵⁶ Razlika je među

³³ Uređenje crkava u privatnim vilama zasvjedočena su pisanim i arheološkim izvorima na raznim stranama. Usp. G. TCHALENKO, 1953-1958, 116, passim; P. SAIWAY, 1982, 723; M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1965, 667.

³⁴ Š. BATOVIĆ, 1973, 280-281; ISTI, 1981.

³⁵ Riječ je o lokalitetu sv. Mihovil. Usp. S. GUNJAČA, 1963, 28-57.

³⁶ Lokalitet Mastirine - usp. V. DELONGA, 1990.

³⁷ M. SUIĆ - I. PETRICIOLI, 1955.

³⁸ P. VEŽIĆ, 1987, 171; S. GLUŠČEVIĆ, 1994, 65.

³⁹ P. VEŽIĆ, 1992.

⁴⁰ J. BELOŠEVIĆ, 1985.

⁴¹ Usp. bilj. 31.

⁴² S. GLUŠČEVIĆ, 1985a. S lokaliteta na kojemu je otkrivena antička vila potječu i neobjavljeni (vjerojatno) ranokršćanski ulomci - trapezoidne ploče, okrugla posuda s uškom, kapitelić - pohranjeni prije Domovinskog rata u benkovčkom muzeju. (B. MIGOTTI, 1991, T. XXV, 3, 4.)

⁴³ T. BURIC, 1986.

⁴⁴ Srednjovjekovna crkva Sv. Ivan u Telašćici podignuta je neposredno na antičkoj arhitekturi. (I. PETRICIOLI, 1987, 101.) Građevinu u uvali Brbinj isti autor tumači kao novije zdanje (1962, 313). Prema mišljenju Z. Brusića i A. Uglešića riječ je o ranokršćanskoj bogomolji okruženoj antičkim ostacima.

⁴⁵ L. JELIĆ, 1918, 236-238.

⁴⁶ I. BABIĆ, 19484, 58.

⁴⁷ F. BULIĆ, 1904a; D. JELOVINA - D. VRSALOVIĆ, 1968.

⁴⁸ I. BABIĆ, 1984, 81.

⁴⁹ O Gospi od Špinuta F. OREB, 1979; o Sv. Andriji T. MARASOVIĆ, 1984; o Sv. Trojici T. MARASOVIĆ - F. OREB, 1977, 105-106; o Sv. Stjepanu T. MARASOVIĆ - D. VRSALOVIĆ, 1971.

⁵⁰ O Bunjama F. BULIĆ, 1914, 106; o Škripu R. BUŽANČIĆ, 1994.

⁵¹ M. ŽEKAN, 1980.

⁵² M. BUDIMIR, 1984; M. BUDIMIR - Lj. RADIĆ, 1986.

⁵³ N. CAMBI, 1984, passim.

⁵⁴ F. SMILJANIĆ, 1987.

⁵⁵ F. BULIĆ, 1907; ISTI, 1922. Budući da su oba lokaliteta vjerojatno samostanski sklopovi, ostaje nerazriješenim pitanje jesu li redovničkim crkvama prethodila laička oratorijska zdanja, ili su redovnici prvi civilne sklopove osmislili sakralnim sadržajima.

⁵⁶ S. GUNJAČA, 1953. Biskupija je primjer lokaliteta istraživanoga u vrijeme kada su se rimski ostaci zanemarivali ili krivo interpretirali. Ipak se na temelju čitanja "između redaka" dađu pretpostaviti antička stambena zdanja na Katića Bunjamina i Crkvini.

bogomoljama nastalim preuređenjem pojedinih prostora u okviru postojeće antičke arhitekture, i onima sa stambeno-gospodarskim sklopom, pridodanim crkvenoj građevini. Ove se druge najčešće pripisuju redovničkim zajednicama, o čemu naknadno. Neke su pak od prije nabrojnih crkava, na primjer one u Vrsima, Biljanama, Žažviću i Škripu, premda sagrađene u okviru pojedinih antičkih naseobina, po svoj prilici i sakralna središta određenog broja manjih naselja u okolici.⁵⁷ Pretpostavka se temelji na površnoj arheološko-topografskoj slici tih lokaliteta, a ne na sustavnim istraživanjima, pa se može pretpostaviti da bi temeljitija istraženost okolice srodnih nalazišta razotkrila slične prilike.

Preostale ranokršćanske građevine, osim onih s isključivo cemeterijalnom ili nekom drugom osobitom namjenom, pripadaju skupini crkava pridruženih antičkim aglomeracijama, s time da nisu sagrađene u okviru već postojeće arhitekture, nego u njezinoj neposrednoj blizini, na što upućuju razabirljivi zidovi ili pak rasuti tragovi građevinskoga materijala u okolici. Međutim, izlišno je bez prethodnoga istraživanja pokušati prosuditi sastoje li se takvi lokaliteti od zbijenih imanja ili pak raspršenih zaselaka. U cjelini, gdje se želi naglasiti vjerojatno složena kongregacijska narav tamošnjih sakralnih zdanja, ta pojedinstvo i nije od presudne važnosti. Poimenično bi nabranjanje svih lokaliteta te skupine bilo suvišno, jer gotovo da ne postoji mjesto s ranokršćanskim nalazima u blizini kojega nisu uočeni tragovi prethodnoga antičkog horizonta. Izdvajam stoga one primjere, gdje je stambeno-gospodarska arhitektura u blizini ranokršćanskih crkava arheološki jasnije dokumentirana: Turanj-Tukljača,⁵⁸ Bičina-Poluče,⁵⁹ Banjevci,⁶⁰ Mokro Polje,⁶¹ Muline na Ugljanu,⁶² Ždrapanj,⁶³ Srima,⁶⁴ Bilice,⁶⁵ Grušine,⁶⁶ Grebaštica,⁶⁷ Kaštel Gomilica,⁶⁸ Otok u Solinu,⁶⁹ Rupotine poviše Solina,⁷⁰ Lovrečina, Povelja i Pučišća na Braču,⁷¹ Donje Selo na Šolti,⁷² Podstrana,⁷³ Srinjine.⁷⁴ Treba ipak napomenuti da je razvrstavanje lokaliteta u ovoj skupini znatno nepouzdanije od onih u prethodnoj, jer uvijek postoji mogućnost da bi

⁵⁷ Usp. bilj. 34, 31 i 43.

⁵⁸ Biograd, 12.

⁵⁹ B. ILAKOVAC, 1971, 115-118.

⁶⁰ J. MEDINI, 1975, 82-83. S obzirom na to da je crkva uređena u mitreju, može se pomišljati na vojničko, odnosno veteransko naselje, ostaci kojega se pretpostavljaju na djelomice razorenome a neistraženom građevinskom sklopu na obližnjem položaju Grudine.

⁶¹ Usp. bilj. 24.

⁶² M. SUIĆ, 1960.

⁶³ Usp. bilj. 30.

⁶⁴ Z. GUNJAČA, 19778a; ISTI, 1985.

⁶⁵ ISTI, 1978, 71-73.

⁶⁶ ISTI, 1976, 43.

⁶⁷ Z. GUNJAČA, 1973, 17; M. MENĐUŠIĆ, 1985, 17-18.

⁶⁸ F. BULIĆ, 1899; ISTI, 1990; Ž. RAPANIĆ, 1980, 195; I. FISKOVIĆ, 1981, 125.

⁶⁹ Ž. RAPANIĆ - D. JELOVINA, 1977.

⁷⁰ E. DYGGVE, 1951, 62. Sama je crkva presvojila ranokršćansku memoriju (pretpostavka E. Dyggvea), ili pak mitrej (Bulićeva pretpostavka), dok se gospodarsko-stambeni sklop prostire uokolo. I na tome se mjestu pretpostavlja redovnička zajednica.

⁷¹ O Poveljima I. FSKOVIĆ, 1982, 164, passim, o Pučišćima R. BUŽANČIĆ, 1994a.

⁷² F. OREB, 1990.

⁷³ M. ZANINOVIC, 1987, 20.

⁷⁴ F. OREB, 1985.

istraživanja iznijela na vidjelo ostatke antičke arhitekture i pod temeljima ranokršćanskih građevina, a ne samo u njihovoj blizini.

Osim toga, namjena crkava uređenih unutar antičkih stambenih objekata dvojbena je utoliko što nije uvijek jasno je li krajnji domci njene uporabe u području privatnoga ili javnoga. Naime, ako se crkva pojavljuje kao preuređeni dio jedne stambene, odnosno gospodarsko-stambene cjeline, ostaje otvorenim pitanje je li početnu namjenu privatnoga oratorija - kapele, ikada zamijenila javnom u službi neke kršćanske zajednice.⁷⁵ U nedostatku pouzdanijih dokaza o tome, ostaje osloniti se na oblik, odnosno razmjere i prostornu razvedenost takvih građevina. Očekivati je, naime, da su veća i prostorno složenija zdanja poprimila kongregacijsko-župnu namjenu (Relja u Zadru, Biljane, Žažvić, Bijaći, Miri, Kaštel Gomilica, Orlić, Tepljuh, Kapitul, Biskupija, Sustjegan i Sv. Andrija u Splitu, Škrip).⁷⁶ Javnu je pak namjenu teže predvidjeti oratorijima poput onih na Ošljaku, u Kašiću, Starome Trogiru, Sudanelu, Bunjama, Sv. Trojici u Splitu i njima sličnim.⁷⁷ Mahom je riječ o manjim zdanjima koja su sagrađena, ili još vjerojatnije, prilagođena potrebama kršćanske pobožnosti, a da se ne razabiru pokazatelji njihova eventualnoga prerastanja u značajnije sakralne sklopove. Ipak su moguće iznimke. Tako je oratorij u Banjevcima, usprkos skućnim razmjerima, po svojoj prilici bio na raspolaganju čitavoj zajednici, na što upozorava činjenica da je preuređen u mitreju i da je bio opremljen kamenim namještajem.⁷⁸ Što pretpostaviti o namjeni crkvice u Rižinicama i Klapavicama, uređenima u rimskoj stambenoj arhitekturi, s obzirom na to da se pripisuju redovničkim zajednicama? Redovničke su crkve, pogotovo od 6. st., često u liturgijskoj službi laičkih zajednica, ali to nije pravilo.⁷⁹

Najsloženiji je problem pri određivanju vrste i namjene ranokršćanskih crkava, redovita pojava višestruke namjene jednog te istoga zdanja. Shodno tome, sažimanje i umnožavanje, odnosno ispreplitanje funkcija omogućava strogo razgraničenu klasifikaciju ranokršćanskih građevina u tome smislu.⁸⁰ Tako na primjer privatne zadužbine, poput oratorija u vilama ili pak juspatronatskih beneficija gradskih, odnosno agerskih posjeda, mogu naknadno zadobiti javnu kongregacijsku namjenu. Samostanske crkve mogu služiti isključivo potrebama redovničkih pobožnosti, ali i biti župske matice širih vjerskih zajednica. Kongregacijske crkve znadu njegovati korporacijsku, hodočasničku ili neku drugu sporednu komponentu, dok izvorno bratimske zadužbine mogu postati kongregacijskima. Stoga se valja zadovoljiti osvrtom na moguće namjene pojedinih ranokršćanskih crkava u Dalmaciji, skrećući pritom pozornost na rjeđe "čiste" primjere, odnosno na sadržajno bogatstvo preostalih.

⁷⁵ Privatno je poduzimanje pri gradnji javnih sakralnih zdanja prevladavajuće načelo diljem kršćanskoga svijeta. Usp. J. LASSUS, 1947, 230; J. Ph. THOMAS, 1987, 5.

⁷⁶ Usp. bilj. 31, 47, 48, 23, 49 i 69.

⁷⁷ Usp. bilj. 36, 45, 46, 49 i 50.

⁷⁸ Usp. bilj 60. Veličina i točtni raspored toga mitreja-oratorija nisu poznati, ali se prema obliku kamene gomile koja ga prekriva može predvidjeti omanje zdanje.

⁷⁹ L. BERTACCINI, 1965, 126; A. GRABAR, 1966, 291; Ch. DIEHL, 1966, 497; L. DUCHESNE, 1925, 82. Usp. i tekst uz bilj. 166.

⁸⁰ P. MARZOLFF, 1984, 197; P. PIVA, 1995, 113.

Iz pisanih su izvora na razmatranome području poznate, osim Jadera i Salone, biskupije Skradin (*Scardona*) i Ludrum (neustanovljena).⁸¹ Legendarna ih pak i nedovoljno utemeljena historiografska predaja povezuje i s naseljima Ninom (*Aenona*), Biogradom (*Blandona*),⁸² Stobrečom (*Epetium*), Trogirom (*Tragurium*), Danilom Gornjim (*Rider*), Bolom na Braču.⁸³

Klasični su biskupski sklopovi s katedralom, krstionicom, biskupskim zgradama i stambeno-gospodarskim dijelom, poznati jedino u Zadru i Saloni. Međusobno se razlikuju i smještajem i uređenjem prostora, shodno drukčijem imovinsko-pravnom i općenito društvenom okružju u kojemu su nastali. Salonitanski je, naime, izrastao na rubnoj gradskoj insuli preslojivši, odnosno djelomice koristeći, zatečene strukture privatnih i javnih stambenih, termalnih i zanatlijskih postrojenja, postupnim gradnjama i preuređenjima postojećih zdanja.⁸⁴ Jaderski je biskupski sklop sagrađen na samome forumu i očito stoga zakonski podržan na razini cjelokupne gradske zajednice.⁸⁵ Posljedice takvog različitog pristupa ogledaju se u pomalo orijentalno zamršenom, spontanom i različitom, među ostalim, poljoprivrednim sadržajima ispunjenom salonitanskom biskupskom središtu, za razliku od planski uređenoga i graditeljski jasnije razrađenog jaderskog sklopa.

Biskupska se središta ranokršćanskoga svijeta u načelu pojavljuju na rubovima grada, radi prvobitne pritajenosti, a potom i ustrajanja na svetosti mjesta, a pogotovo radi jednostavnijeg rješavanja imovinsko-pravnih vidova zaposjedanja zemljišta. Rjeđe se zatiču u gradskim središtima, a pogotovo ne na samim forumima. Stoga je Jader među iznimnim primjerima općenito, a posve osamljen na istočnojadranskom području, to osobitiji što je rana kristijanizacija gradskih središta svojstvenija orijentalnim sredinama.⁸⁶ Isto je tako zanimljivo i pitanje poticaja, oblika i namjene posvećivanja pojedinih sadržaja salonitanskoga foruma, osobito kurije - gradske vijećnice, jer se ono moralo odvijati u javno-službenom nadležstvu civilnih i crkvenih vlasti.⁸⁷

Arhivska bi i dodatna arheološka istraživanja moguće potvrdila da je građevina na mjestu današnje ninske župne crkve bila biskupska već u ranokršćanskom razdoblju, premda je kao takva zasvjedočena tek u srednjemu

⁸¹ Ludrum se nastojao prepoznati na području Knina, a u novije vrijeme na Otoku kod Sinja. O biskupijama na prostoru između Krke i Cetine usp. B. MIGOTTI, 1990, 1, 59.

⁸² Novije mišljenje o smještaju antičke Blandone na gradini Trojan, sjevernije od Biograda, ne poništava dosadašnje poimanje o Blandoni kao središtu šireg biogradska područja. Usp. S. ČAČE, 1990, 197-198.

⁸³ O historiografskim vijestima koje bi mogle upućivati na kasnoantičke biskupije u navedenim naseljima usp. F. SIŠIĆ, 1928, 136 i d.; ISTI, 1914, 419; E. PERIČIĆ, 1969, 145; H. DELEHAYE, 1931; F. BULIĆ, 1901, 43-45; F. COCE, 1939, 92-93; A. JUTRONIĆ, 1955, 367 (nadžupno ustrojstvo); F. BULIĆ, 1908, 11.

⁸⁴ W. GERBER, 1917; B. GABRIČEVIĆ, 1987; E. MARIN, 1994, 37-38.

⁸⁵ M. SUIĆ, 1981, 332-335; P. VEŽIĆ, 1987, 161-163; ISTI, 1980.

⁸⁶ Usp. D. CLAUDE, 1969, 89; J. LASSUS, 1965, 581-610; M. SUIĆ, 1981, 332.

⁸⁷ O ranokršćanskim sadržajima na salonitanskom forumu: E. DYGGVE, 1933, 41-57; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1953; C. W. CLAIRMONT, 1975, 17, *passim*. O sakralizaciji kurije, povezanom s prelaskom sudbene funkcije u ruke biskupa u kasnoantičkom razdoblju usp. C. N. COCHRANE, 1957, 204.

vijeku.⁸⁸ Osim već spomenute neprovjerene historiografske predaje, takvoj pretpostavci u prilog govori i činjenica da se dvojne ranokršćanske bazilike u pravilu pojavljuju u biskupskim središtima.⁸⁹ Ninski srednjovjekovni, navodno četverolisni, baptisterij u revizijskome istraživanju nije zatečen na mjestu gdje se to očekivalo prema Jeličićevim navodima. To, međutim, ne znači da ga nije ni bilo, i da nije mogao imati i ranokršćanski sloj.⁹⁰

Slično se može pretpostaviti i za antički *civitas* na mjestu današnjega sela Danilo Gornje, s obzirom na natpis iz 5. st. u kojemu se spominje biskup grada Ridera (Danilo).⁹¹ Nije neutemeljeno pretpostaviti ni to da je i raskošni sakralni sklop u Srimi bio sjedištem biskupa, a moguće i stjecištem hodočašća ili neke druge namjene od važnosti za širu okolicu. Znakovita je, naime, podudarnost sa salonitanskim biskupskim središtem, koja se ogleda u postojanju dvojne bazilike, smještaju krstionice, etapnom nastajanju, te memorijalno-grobnoj namjeni južne crkve.⁹²

Građevine se centralnog, poligonalnog ili polikonhalnog oblika u ranokršćanskoj tipologiji povezuju, premda ne bezuvjetno, s memorijalno-krstioničkom namjenom, ili pak svečanim biskupskim, odnosno vladarskim zdanjima.⁹³ Budući da je u Dioklecijanovoj palači pokraj Salone povremeno boravio carski namjesnik, a i salonitanski biskup, carev je oktogonalni mauzolej već od 5. st. mogao poslužiti kao svečana biskupsko-vladarska crkva.⁹⁴ Slična bi se namjena možda mogla, uključujući pritom i memorijalnu komponentu, predvidjeti crkvama: Sv. Trojstvo (dvokatna rotonda s tri radijalne apside) u Zadru, Sv. Marija u salonitanskoj Gradini (nepravilni kvadrat s plitkom apsidom) i Sv. Ciprijan u Gatima (okrugli trikonhos s ophodnim hodnikom).⁹⁵ Imajući u vidu dvojbenost ranokršćanskoga sloja građevina u Splitu, Zadru i Saloni, u kontekstu rasprave o tipologiji i namjeni osobito je zanimljiva crkva u Gatima. S obzirom na odabrani tip, te raskošnu i osebujnu opremu autorica istraživanja J. Jeličić Radonić pretpostavlja da je crkva sagrađena na poticaj i uz novčanu potporu neke ugledne osobe provincije Dalmacije, moguće u okviru privatnoga imanja, ali s krajnjim ciljem služenja potrebama šire vjerske zajednice.⁹⁶ Zbog okolnosti koje u ranokršćanskoome svijetu prate odabir crkava sličnoga oblika, te činjenice da

⁸⁸ P. VEŽIĆ, 1948; E. PERIČIĆ, 1969.

⁸⁹ K. GAMBER, 1968, 34; E. DYGGVE, 1951, 35 i d.; N. DUVAL, 1974, 354; G. BOVINI, 1974, 190.

⁹⁰ M. SUIĆ - M. PERINIĆ, 1962.

⁹¹ H. DELEHAYE, 1931.

⁹² Vidi bilj. 64, 84, 85 i 89. O dvostrukoj crkvi, izvorno povezanoj s biskupskim središtima P. PIVA, 1995.

⁹³ A. GRABAR, 1946, 203, *passim*; R. KRAUTHEIMER, 1975, 72, *passim*; C. MANGO, 1974, 74-78. Vidi i bilj. 1.

⁹⁴ O carskome mauzoleju u Dioklecijanovoj palači F. BULIĆ - Lj. KARAMAN, 1927, 69 i d.

⁹⁵ O Sv. Donatu P. VEŽIĆ, 1985, o Gradini F. BULIĆ, 1925, o Gatima J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994. O dvojbenosti ranokršćanskoga podrijetla crkava u Zadru i Gradini usp. J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 13-14, bilj. 19.

⁹⁶ J. JELIČIĆ-RADONIĆ, 1994, 170. O odnosu javne i privatne crkve u smislu vlasništva, odnosno posjedovanja od strane pojedinaca ili zajednice, te o dometima ispreplitanja tih elemenata svjedoče mnogobrojni ranobizantski izvori. Nažalost, ne i za naše područje; stoga pretpostavke o privatnom ili zajedničkom posjedovanju ranokršćanskih crkava u Dalmaciji na većini lokaliteta jedva mogu doseći razinu razložne vjerojatnosti. Usp. J. Ph. THOMAS, 1987, 5-97.

uokolo Sv. Ciprijana nije zatečeno i ranokršćansko groblje, nego tek ostaci nekolicine nadgrobnih ploča, vjerojatno uglednika, smije se ipak pomišljati na svečanije zdanje, povezano s višim svećeničkim, odnosno vladajućim krugovima, koje je samo u određenoj mjeri služilo potrebama šire vjerske zajednice toga agerskog okružja.

Salonitanska je crkvena topografija s obzirom na namjenu sakralnih zdanja uglavnom nepoznanica, koja se iscrpljuje u pretpostavci da je svaka gradska četvrt, prema analogiji s drugim ranokršćanskim gradovima, imala svoju crkvu i nekolicinu manjih bogomolja.⁹⁷

Premda je pretpostavka o izjednačavanju krstioničke s biskupskom crkvom konačno odbačena, Dyggveova nagađanja o arijanskoj biskupskoj crkvi u Saloni nisu oborena arheološkim dokazima. Zasad su, naime, u Saloni ustanovljena tek dva krstionička sklopa.⁹⁸ Međutim, nadzračnici s biskupskim monogramima pronađeni su i u drugim dijelovima grada - Maksimov na nepoznatome mjestu, Honorijev, Antonijev i Januarijev u blizini tzv. Porta Caesarea, te jedan nerazriješen u krajnjem sjeveroistočnome dijelu grada, u blizini tzv. Porta Andeuria.⁹⁹ Ti nalazi upozoravaju na činjenicu da problem salonitanskih biskupskih građevina treba razmatrati u cjelini s ustanovljavanjem župskih crkava, s obzirom na to da je krstionica svojstvena župskoj, a ne biskupskoj funkciji.¹⁰⁰

Unutar zidova Salone, mahom na njezinu središnjem prostoru, Dyggve je zabilježio 21 crkvenu građevinu, priznajući međutim i sam dvojbenost toga podatka, temeljenog nerijetko na posve površnome sondiranju. Stvarnija je stoga procjena E. Marina o sedam bogomolja i dva krstionička središta.¹⁰¹ Naime, otprilike toliki broj salonitanskih ceteriorija upućuje na mogućnost poistovjećivanja s drugdje posvjedočenim obrascem ranokršćanske sakralne topografije, prema kojemu svakoj gradskoj, odnosno župnoj crkvi odgovara jedno groblje.¹⁰² Pritom se procjena o manjem broju crkava u Saloni odnosi isključivo na pretpostavljena kongregacijsko-župna zdanja, dok je u cjelini nedvojbeno bilo mnogo više bogomolja različite namjene.

Župsko je ustrojstvo ranokršćanskoga Jadera također nepoznato. Može se pretpostaviti da su tamošnje velike Bazilike - Sv. Stjepan, Sv. Marija Mala, Sv. Marija Velika, Sv. Toma - bile župna središta.¹⁰³ Treba predvidjeti mogućnost da je takvu namjenu imala, usprkos skućenijim razmjerima, i Crkva Sv. Andrije i Petra, s obzirom na to da je župsko središte bila u kasnijim razdobljima.¹⁰⁴ Pitanje je bi li se bunarski uređaji, zatečeni na razini ranokršćanskih slojeva Sv. Krševana i Sv.

⁹⁷ E. MARIN, 1994, 38-41; P. A. FÉVRIER, 1972, 114; R. KRAUTHEIMER, 1975, 25, *passim*.

⁹⁸ E. DYGGVE, 1951, 49 i d. Općenito o problemu izjednačavanja krstioničke s biskupskom crkvom usp. I. NIKOLAJEVIĆ, 1973; E. DYGGVE, 1948; G. BOVINI, 1973, 144; N. CAMBI, 1976, 244; B. DUFAY, 1989.

⁹⁹ F. BULIĆ - J. BERVALDI, 1912, 63; F. BULIĆ, 1925; I. MIRNIK, 1981, 216; E. MARIN, 1994, 39.

¹⁰⁰ R. ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, 1982, 177; M. MAZZOTTI, 1984, 11.

¹⁰¹ E. MARIN, 40.

¹⁰² Ch. DIEHL, 1969, 597; L. DUCHESNE, 1925, 655; W. LOWRIE, 1974, 25. O salonitanskim grobljima E. DYGGVE, 1951, 71-98; E. MARIN, 1994, 46-62; N. CAMBI, 1986.

¹⁰³ O spomenutim crkvama P. VEŽIĆ, 1987, 165-167.

¹⁰⁴ V. BRUNELLI, 1974, 239; I. PETRICIOLI - S. VUČENOVIĆ, 1970.

Tome, smjeli povezati s mogućom krstioničkom, odnosno župnom namjenom tih bogomolja.¹⁰⁵

Ranokršćanska crkva u blizini srednjovjekovne biogradske katedrale bila je, ukoliko nije riječ o biskupskome središtu, župna, na što upućuje istaknut položaj u okviru gradske vizure, te kulturna tradicija mjesta.¹⁰⁶ Slična pretpostavka vrijedi i za dvojni ranokršćansku građevinu pod temeljima današnje župne crkve u Ninu.¹⁰⁷ Crkva sv. Marije unutar sjevernih gradskih zidova Nina u srednjovjekovnoj fazi zadobiva redovničko-cemeterijalnu komponentu, zametnutu vjerojatno u kasnoantičkome razdoblju.¹⁰⁸ To, međutim, ne znači da istodobno nije mogla biti i sjedište gradske župe.

U još se neistraženim ostacima pod temeljima srednjovjekovne trogirске katedrale na središnjem gradskom trgu vjerojatno krije ranokršćanska župna, ako ne i biskupska, bogomolja, dok se pripadajuća krstionica naslućuje na mjestu srednjovjekovne šesterolisne Crkve sv. Marije na suprotnoj strani trga. Problem ranokršćanske topografije toga prostora usložnjava i ranokršćanska građevina pod temeljima srednjovjekovne benediktinske crkve Sv. Ivan Krstitelj na njegovoj istočnoj strani. S jedne se strane nameće pitanje izvornosti ranokršćanskih sarkofaga, zatečenih pod temeljima, odnosno u neposrednom okolišu katedrale i benediktinske crkve. Pretpostavka da su onamo dopremljeni u srednjem vijeku s ranokršćanskoga grobišta izvan gradskih zidina moguća je, ali nije manja ni vjerojatnost da je riječ o izvornim ranokršćanskim ukopima, zametku srednjovjekovnoga groblja.¹⁰⁹ Drugi je problem povezan s namjenom triju ranokršćanskih zdanja na trogirskoj Plokati. Čini se da se V. Kovačić, pokušavajući rekonstruirati srednjovjekovnu funkcionalnu topografiju toga sakralnog sklopa, gdje bi Crkva sv. Ivana bila na izvjestan način dopunsko, kongregacijsko zdanje katedrali, u kojoj se odvijala svečana i memorijalna liturgija, dok je uloga krstionice jasna, približila i tumačenju rasporeda ranokršćanske liturgije u navedenim prostorima.

Ako je carski mauzolej, vjerojatno već u kasnoantičkom razdoblju preinačen u Crkvu sv. Marije i sv. Dujma, uistinu poslužio kao svečano vladarsko i biskupsko zdanje, drugi bi se biskupski, odnosno župni sklop bivše Dioklecijanove palače mogao pretpostaviti na mjestu dviju usporednih bazilikalnih dvorana u jugoistočnome dijelu tog zdanja. Ondje je, naime, u srednjem vijeku bila biskupska palača s kapelama.¹¹⁰

Kongregacijsko-župna namjena crkava u manjim gradskim sredinama (*Epetium, Nareste, Oneum*) posredno je dotaknuta prigodom razmatranja moguće

¹⁰⁵ I. PETRICIOLI - P. VEŽIĆ, 1975, 107; Ć. IVEKOVIĆ, 1931, 19. O povezanosti krstionica i bunarskih uređaja u adaptiranoj ranokršćanskoj arhitekturi usp. M. MIRABELLA ROBERTI, 1978, 498.

¹⁰⁶ F. BUŠKARIOL, 1988.

¹⁰⁷ Usp. bilj. 88.

¹⁰⁸ C. F. BIANCHI, 1879, 256-259; I. PETRICIOLI, 1969, 319.

¹⁰⁹ F. COCE, 1939; T. MARASOVIĆ, 1963; V. KOVAČIĆ, 1989, 92; ISTA, 1992, 307; ISTA, 1994, 294. Premda su ranokršćanske krstionice u pravilu neposredno uz katedralu, postoje i primjeri smještaja na određenoj udaljenosti. Usp. J. G. DAVIES, 1962, 4. O ukopima u agerskim crkvama usp. bilj. 5, a o zamecima groblja uz gradske ranokršćanske bogomolje B. MIGOTTI, 1990, 10, bilj. 49.

¹¹⁰ N. CAMBI, 1974a, 285; I. IŠKOVIĆ, 1989, 38.

razdvojene funkcije tamošnjih bogomolja. Cemeterijalnim bi pritom trebalo smatrati one izrasle u ambijentima rimskih groblja (Vrbovnik u Stobreču, Sustjepan u Jesenicama, Omiš - groblje), a kongregacijskima one druge (Sv. Lovro u Stobreču, Sumpetar u Jesenicama, Priko kod Omiša).¹¹¹ Međutim, arheološki bi se to moglo potvrditi jedino otkrivanjem krstioničkih uređaja.

Župne su crkve najvjerojatnije imala i naselja, zabilježena u kasnoantičkim izvorima, jer to podrazumijeva njihovu važnost u urbanističkoj topografiji provincije. Ovamo, među ostalima, spadaju Erausina (područje Vrane), Edino (Nadin), Crambeis (Cvijina Gradina - Kruševo), Seriem (Podgrađe), Arberie (Dobropoljci), Adrie (Medviđe), Corinthon (Karin), Celentum (Murter), Tilurion (Gardun), Ponteluri (Trilj), Magnum (Kljake), Aequon (Čitluk), Decimin (Dicmo).¹¹² Istina, ni u jednome od tih naselja nisu pouzdano utvrđene ranokršćanske crkve, ali se one mogu pretpostaviti na temelju pokretnih nalaza, ili pak povijesnih izvora, koji posredno upućuju na tamošnje ranokršćanske ambijente.¹¹³

Nema dvojbe da su župne bile i agerske crkve s krstionicama: Pridraga, Bičina, Srima, Bijaći, Otok kod Sinja, Grohote na Šolti, te Povlja, Lovrečina i Postira na Braču.¹¹⁴ To se odnosi i na tzv. složene sakralne građevine, uz pretpostavku da su krstionicama bile opremljene i one, za koje to dosad nije ustanovljeno.¹¹⁵ Naime, većina tih zdanja nije temeljito istražena. Osim toga, kršćavanje se posvuda u kršćanskome svijetu obavljalo i ondje gdje nije bilo ugrađenih krstioničkih uređaja, koji su se nadomještavali različitim improvizacijama, na primjer prenosivim posudama.¹¹⁶

Pustinjačko, ali i uređeno, redovništvo u Dalmaciji se spominje u izvorima 4., 5. i 6. st.¹¹⁷ Podrazumijeva to prisutnost orijentalnih monaha - bazilijanaca, te zapadnjačkih benediktinaca, koje je, međutim, arheološki gotovo nemoguće pouzdano utvrditi, odnosno razlučiti, jer su im slična pravila, arhitektura i smještaj, pogotovo što su benediktinci rado zaposjedali već postojeće redovničke naseobine.¹¹⁸

¹¹¹ Usp. bilj. 21.

¹¹² M. SUIĆ, 1976, 303-305.

¹¹³ O Vrani C. F. BIANCHI, 1879, 360-366; B. ILAKOVAC, 1971, 79 i d.; R. JURIĆ, 1990, 288-289. O Nadinu C. F. BIANCHI, 1879, 345-347; L. MARUN, 1927, 280. O Kruševu C. F. BIANCHI, 1879, 307-308; A. COLNAGO - J. KEIL, 1905, 31-48; A. COLNAGO, 1915, 186. O Podgrađu C. F. BIANCHI, 1879, 357; J. BERSA, 1906, 86; H. LIEBL - W. WILBERG, 1908. O Dobropoljcima D. ALAČEVIĆ, 1880, 90; Š. BATOVIĆ, 1960, 84; M. SUIĆ, 1981, 247. O Medviđi C. F. BIANCHI, 1879, 312; D. ALAČEVIĆ, 1880, 73; A. COLNAGO, 1915, 175; B. ILAKOVAC, 1971, 124. O Karinu C. F. BIANCHI, 1879, 303-305; A. COLNAGO - J. KEIL, 1905, 58. O Murteru K. STOŠIĆ, 1941, 234; A. FABER, 1968; ISTA, 1970; Z. GUNJAČA, 1978, 75. O Gardunu, Čitluku, Trilju, Kljagama i Dicmu B. MIGOTTI, 1990, 47-52.

¹¹⁴ O Sv. Martinu u Pidrasi N. CAMBI, 1984, 45 i d.; o Bičini B. ILAKOVAC, 1971, 115-118; o Srimi usp. bilj. 64; o Bijaćima bilj. 47; o Otoku B. MIGOTTI, 1990, 49; o Grohotama F. OREB, 1983; o Povljima i Lovrečini I. FISKOVIĆ, 1982, 164 i d.; o Postiranima V. KOVAČIĆ, 1994b.

¹¹⁵ Vidi popis složenih crkava. Krstionice su ustanovljene u Srimi, Bičini, Lovrečini, Grohotama i Otoku.

¹¹⁶ B. MIGOTTI, 1994, 55, bilj. 112.

¹¹⁷ I. OSTOJIĆ, 1963, 73-81.

¹¹⁸ H. JEDIN, 1972, 240; C. N. COCHRANE, 1957, 338 i d.; R. KRAUTHEIMER, 100; A. GRABAR, 1966, 3 i d.; F. THÉLAMON, 1977.

Osim natpisa s ranokršćanskoga groblja u Vranjicu, gdje se spominje "Petros monachos", nema izravnih dokaza za redovničku narav bilo kojega ranokršćanskoga lokaliteta na našem području.¹¹⁹ Stoga se u njihovu prepoznavanju treba osloniti na druge, posredne okolnosti, ponajprije kasnoantički-ranosrednjovjekovni sakralno-topografski slijed, na temelju kojega se daje pretpostaviti da su ranokršćanska zdanja, preslojena srednjovjekovnim benediktinskim samostanima, i sama bila redovnička. Na redovnike upućuju tragovi stambenih odaja - cela, kao i gospodarskoga sklopa uz crkvu, te izazito prostrana apsida. I smještaj - u samome gradu ili njegovoj neposrednoj okolici, potom na otocima ili općenito osamljenijim područjima, špiljama, uz putove i slično, može poslužiti kao dodatni, ali uistinu tek dopunski i uvjetni element kod prepoznavanja redovničkih lokaliteta.¹²⁰

Na temelju naznačenih podataka redovnike je moguće pretpostaviti u Zadru (Sv. Krševan, Sv. Marija Mala, Sv. Klement, Sv. Platon, Sv. Demetrije, Sv. Ivan Krstitelj na Relji),¹²¹ Budimu,¹²² Utri,¹²³ Zverincu,¹²⁴ na Ugljanu (Sv. Mihovil),¹²⁵ Ošljaku,¹²⁶ Pašmanu (Neviđane, Tkon - Čokovac),¹²⁷ u Biogradu,¹²⁸ Prviću,¹²⁹ Sustipancu,¹³⁰ Trogiru (Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Petar, Sv. Nikola),¹³¹ na Fumiji,¹³² Čiovu (Drid, Sv. Andrija),¹³³ u Kaštel Gomilici,¹³⁴ Vranjicu,¹³⁵ Otoku u Solinu,¹³⁶ Mosoru (Manastirine),¹³⁷ Rižinicama,¹³⁸ Rupotini,¹³⁹ Splitu (Sustjepan, Sv. Eufemija, Sv. Dominik, Sv. Kuzma i Damjan, Sv. Bazilije),¹⁴⁰ na Braču (Mirje,

¹¹⁹ F. BULIĆ, 1925, 12-14.

¹²⁰ Usp. bilj. 118. O zaredivanju benediktinaca J. LASSUS, 1947, 267.

¹²¹ O Sv. Krševanu Ć. IVEKOVIĆ, 1931. O Sv. Mariji Maloj C. F. BIANCHI, 1877, 314-334; Š. BATOVIĆ, 1968, 294; ISTI, 1973, 272; D. MILETIĆ - V. ŠTRKALJ, 1977. O Sv. Klementu A. STIPČEVIĆ, 1977, 327-329. O Sv. Platonu i Sv. Dimitriju C. F. BIANCHI, 1877, 415-419; SZR, 15, 294; P. VEŽIĆ, 1987, 168.

¹²² P. VEŽIĆ, 1987, 172.

¹²³ I. PETRICIOLI, 1962; Ć. IVEKOVIĆ, 1928, 269-270.

¹²⁴ C. F. BIANCHI, 1879, 67-68; I. RUBIĆ, 1955.

¹²⁵ C. F. BIANCHI, 1879, 101; I. OSTOJIĆ, 1964, 62; P. VEŽIĆ, 1987, 174.

¹²⁶ P. VEŽIĆ, 1987, 171.

¹²⁷ C. F. BIANCHI, 1879, 122, 129-137; F. RADIĆ, 1901; P. VEŽIĆ, 1987, 174.

¹²⁸ Ranokršćanski su ostaci u Biogradu pouzdano utvrđeni, dok se radovništvo toga razdoblja može pretpostaviti na temelju činjenice da je grad u srednjem vijeku snažno redovničko središte. Usp. bilj. 106, te L. JELIĆ, 1898.

¹²⁹ K. STOŠIĆ, 1941, 157; Z. GUNJAČA, 1987, 648.

¹³⁰ K. STOŠIĆ, 1941, 148-150; A. MILOŠEVIĆ, 1992, 53-54.

¹³¹ O Sv. Ivanu Krstitelju I. OSTOJIĆ, 1964, 269-274; V. KOVAČIĆ, 1989, 92. O Sv. Petru i Sv. Nikoli I. OSTOJIĆ, 1964, 282-291; I. LUCIĆ, 1979, 1038-1039; I. BABIĆ, 1985a, 38-39; V. KOVAČIĆ, 1990.

¹³² B. MIGOTTI, 1990, 10.

¹³³ P. ANDREIS, 1977, 338-339; I. BABIĆ, 1978, 112.

¹³⁴ Usp. bilj. 68.

¹³⁵ E. DYGGVE, 1951, 80; Arhiv Dyggve (= AD), Split - Južni coemeterium, 19 B.

¹³⁶ Usp. bilj. 69.

¹³⁷ E. DYGGVE, 1951, 10; AD, Split - Solin, Jadro, 149 B, C.

¹³⁸ F. BULIĆ, 1895; N. CAMBI, 1976, 265.

¹³⁹ F. BULIĆ, 1909, 52-56; E. DYGGVE, 1951, 62-63; N. CAMBI, 1976, 265.

¹⁴⁰ O Sustjepanu I. OSTOJIĆ, 1964, 319-327; N. CAMBI, 1976, 260-261. O Sv. Eufemiji I. OSTOJIĆ, 1964, 354-361; C. FISKOVIĆ, 1948. O Sv. Dominiku F. OREB, 1990a. O Sv. Kuzmi i

Postira, Pučišća, Lovrečina, Povlja, Sutivan, Murvica),¹⁴¹ Šolti (Gornje Selo, Grohote, Nečujam, Bazilija),¹⁴² u Stipanskoj,¹⁴³ Jesenicama (Sumpetar),¹⁴⁴ Klapavicama i nedalekim Manastirinama,¹⁴⁵ Biskupiji (Crkvina),¹⁴⁶ Kapitulu.¹⁴⁷

Na nabrojenim lokalitetima ranokršćanski su ambijenti pouzdano utvrđeni ostacima arheološke građe. Treba, međutim, napomenuti da je znatno veći broj nalazišta s ostacima srednjovjekovnih redovnika i antičkoga sloja, s time da se tragovi, arheološki neutvrđeni, ranoga kršćanstva na njima tek naslućuju. Ukoliko bi ih istraživanja potvrdila, išlo bi to u prilog pravilu prema kojemu je ranokršćansko okružje posvuda, osobito od 6. st., bilo upravo preplavljeno redovničkim zajednicama.¹⁴⁸

Na tragove kasnoantičkih pustinjaka upućuju posvete sv. Antunu Opatu i Pavlu Pustinjaku, premda se nažalost zatiču poglavitu na lokalitetima s nepouzdanim ranokršćanskim slojem.¹⁴⁹ Ovamo spadaju Sv. Krševan u Zadru,¹⁵⁰ Ljubač,¹⁵¹ Ostrovica,¹⁵² Sali na Dugome otoku,¹⁵³ Zverinac,¹⁵⁴ Pelegrin,¹⁵⁵ Sv. Andrija i Drid na Čiovu,¹⁵⁶ Pečina sv. Ante kod Šibenika,¹⁵⁷ Ostrvica,¹⁵⁸ Mosor,¹⁵⁹ Pečina sv. Jakova kod Marine,¹⁶⁰ Marjan u Splitu,¹⁶¹ Dragonjina špilja kraj Murvice na Braču.¹⁶²

Redovnički se prethodnici benediktinaca općenito naslućuju ondje gdje se na samostanskim lokalitetima pojavljuje arheološka građa ranija od odmakloga 6. st., kada je ustanovljena matica toga zapadnjačkog reda. Mahom su to svi prethodno nabrojeni lokaliteti, za koje uopće ne postoje arheološki pokazatelji ranokršćanskoga sloja. Međutim, u svakom pojedinačnom slučaju ostaje otvorenim pitanje jesu li benediktinci zaposjeli raniju redovničku, ili pak profanu arhitekturu.

Damjanu I. OSTOJIĆ, 1964, 320; T. MARASOVIĆ - F. OREB, 1977, 89. O Sv. Baziliju C. FISKOVIĆ, 1979, 15.

¹⁴¹ I. OSTOJIĆ, 1964, 390-405; I. FISKOVIĆ, 1982, 164 i d.

¹⁴² F. OREB, 1990; Ž. BEZIĆ, 1990.

¹⁴³ T. MARASOVIĆ, 1969.

¹⁴⁴ I. OSTOJIĆ, 1964, 338-344; N. CAMBI, 1976, 260.

¹⁴⁵ F. BULIĆ, 1907.

¹⁴⁶ S. GUNJAČA, 1950, 9-39.

¹⁴⁷ F. SMILJANIĆ, 1987.

¹⁴⁸ L. DUCHESNE, 1925, 78-82; F. LOT, 1968, 330-332.

¹⁴⁹ O ranokršćanskim tradicijama štovanja svetih Antuna Opatu i Pavla Pustinjaka H. DELEHAYE, 1930, 35; J. DORESSE, 1949, 327-332.

¹⁵⁰ Prema pretpostavci Ć. Ivekovića ranokršćanska je jezgra srednjovjekovnoga Samostana sv. Krševana bila redovnička cela, posvećena sv. Antunu Opatu (1931, 19).

¹⁵¹ C. F. BIANCHI, 1879, 276.

¹⁵² V. DELONGA, 1982, 71-80.

¹⁵³ A. R. FILIPI, 1981, 9.

¹⁵⁴ Usp. bilj. 124.

¹⁵⁵ C. F. BIANCHI, 1879, 71; Ć. IVEKOVIĆ, 1928, 268.

¹⁵⁶ I. BABIĆ, 1978, 112.

¹⁵⁷ K. STOŠIĆ, 1941, 18-19.

¹⁵⁸ A. DUKIĆ, 1986, 120-121.

¹⁵⁹ Usp. bilj. 137.

¹⁶⁰ L. JELIĆ, 1918, 235.

¹⁶¹ Riječ je o pećinskom oratoriju sv. Cirjaka uz srednjovjekovnu crkvu sv. Jeronima (D. KEČKEMET, 1959).

¹⁶² D. DOMANČIĆ, 1960, 143, 146; I. FISKOVIĆ, 1981, 131.

Jedan od putokaza za prepoznavanje predbenediktinskih redovnika je izdvojenost smještaja (na primjer Utra, Zverinac, Sustipanac, Prvić, Sveti Klement u Zadru, Stipanska).¹⁶³ Na predbenediktinske orijentalne bazilijance upućuje natpis "Petros monachos" iz Vranjica, te toponimski tragovi u Splitu (Crkva sv. Bazilija) i Šolti (nalazište Bazilija).¹⁶⁴

Pravilo o istovremenim različitim namjenama ranokršćanskih crkava nalazi osobitoga odraza upravo kod samostanskih zdanja, koja nerijetko svoju temeljnu redovničku narav združuju s redovitom liturgijskom, memorijalno-cemeterijalnom, te župnom namjenom. Ustanovljavanjem benediktinskoga reda zaredivanje redovnika potiskuje dotad prevladavajuću laičku narav njihove službe. Stoga se dade pretpostaviti da je od druge polovice 6. st. rijetko koji samostan, osim onih na potpunoj osami, bio u službi isključivo redovničke pobožnosti.¹⁶⁵ S druge strane, takvima bi se eventualno mogle smatrati redovničke zajednice u neposrednoj salonitanskoj okolici (Rižinice, Klapavice, Manastirine),¹⁶⁶ s obzirom na brojnost sakralnih zdanja koja su bila na raspolaganju okolnom stanovništvu. Međutim svaki bi navedeni primjer, kao i pretpostavku u cjelini, valjalo zasebno proučiti. Budući da se antički ostaci zatiču posvuda, pa i na osamljenijim otočićima, na primjer Fumiji, Čiovu, Zverincu, Utri, Ošljaku, vjerojatno je da su tamošnje redovničke crkve zadovoljavale barem neke temeljne, ako već ne cjelokupne vjerske potrebe okolnoga stanovništva.¹⁶⁷ Krsionice pak pri otočkim redovničkim crkvama u Poveljima, Lovrečini i Postirama na Braču, te Grohotama na Šolti, jasno upućuju na župna nadležstva redovničkih zajednica.¹⁶⁸

Uz redovničke je crkve gotovo u pravilu prisutna, a ponekad i izrazito naglašena, cemeterijalna komponenta. Očito su redovnici na našim stranama, kao uostalom i posvuda, osobito njegovali taj vid kršćanske pobožnosti. Najbolje o tome svjedoči natpis redovnika Petra s groblja u Vranjicu.¹⁶⁹

Pećinska crkva na Mosoru, gdje toponim Manastirine upozorava na moguću prisutnost pustinjaka, istovremeno je bila votivna u smislu preposvećivanja poganskoga sakralno-grobnog kultnog mjesta, o čemu svjedoče epigrafički ulomci u neposrednom okolišu.¹⁷⁰ Slične se prilike naziru na Manastirinama kod Klapavica, gdje su pronađeni ostaci antičkoga nimfeja.¹⁷¹

Redovničke su crkve ranokršćanskoga svijeta često bile i hodočasnička žarišta.¹⁷² Međutim, na našem području ni jedan pouzdano ranokršćanski redovnički lokalitet, osim moguće Pećine sv. Jakova ponad Marine, nije zadržao

¹⁶³ Usp. bilj. 123, 124, 129, 130, 121, 143.

¹⁶⁴ Bazilijanci su, naime, jedini organizirani monaški red koji se proširio i na Zapadu. O natpisu F. BULIĆ, 1925, 12-14. Vidi i bilj. 140 i 142.

¹⁶⁵ L. BERTACCHI, 1965, 126; L. DUCHESNE, 1925, 82; Ch. DIEHL, 1969, 497; A. GRABAR, 1966, 291; M. GOUGH, 1985, 212-219.

¹⁶⁶ Vidi bilj. 138, 139 i 145.

¹⁶⁷ Usp. R. ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, 1982, 184; M. GOUGH, 1985, 219.

¹⁶⁸ Vidi bilj. 141 i 142.

¹⁶⁹ Vidi bilj. 164. O redovnicima uz groblja usp. P. TESTINI, 1958, 161; L. DUCHESNE, 1925, 656; M. GOUGH, 1985, 218.

¹⁷⁰ Vidi bilj. 137. Redovnici rado zaposjedaju mjesta poganskoga kulta, osobito u pećinskim prostorima (M. GOUGH, 1985, 190).

¹⁷¹ Usp. bilj. 145.

¹⁷² R. ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, 1982, 184; M. GOUGH, 1985, 219.

takvu neprekinutu tradiciju u srednjem vijeku.¹⁷³ Među crkvama koje su, nanizane uz plovidbeni put istočnojadranskom obalom, mogle poslužiti kao "usputne" duhovne postaje hodočasnika na putu do krajnjeg odredišta, Z. Brusić spominje i vjerojatno redovničku bogomolju na Sustjepanu u Splitu.¹⁷⁴ Lako je moguće hodočasnička bila jedna od namjena tog zdanja. Međutim, budući da su arheološki pokazatelji o hodočašništvu na našim stranama zasad krhki i poglavito posredni, dosta je nezahvalno nagađati o tom inače općenito veoma izraženom vidu djelovanja kasnoantičkoga redovništva.

Samostani se na našem području grupiraju na otocima i priobalju, što izaziva nedoumice s obzirom na njihovu misionarsku zadaću, potencijalno zanimljivu upravo u odnosu spram zaleđa. U jednome se nedovoljno pouzdanom srednjovjekovnom dokumentu spominju navodna darivanja cara Justinijana benediktincima na području Cetine, a redovnici se na temelju arheoloških tragova naslućuju i u dubljem dalmatinskome zaleđu.¹⁷⁵ Stoga pozornost zaslužuju lokaliteti na kojima se u okružju antičkih ostataka pretpostavljaju srednjovjekovni samostani, na primjer Biskupija i Kapiul, pogotovo što arheološki tragovi upućuju na stambene sklopove uz tamošnje crkve.¹⁷⁶

Votivna namjena ranokršćanskih zdanja ima različite vidove, pri čemu je najizrazitije zavjetovanje putem preposvećivanja poganskih kulturnih mjesta. Slično prije spomenutim Manastirinama poviše Salone nimfeji su kristijanizirani u Jadrtovcu, Kaštel Novome (Špiljan) i samoj Saloni (tzv. oratorij B).¹⁷⁷ Na Kozjaku iznad Solina posvetnim je križevima u ranokršćanskome razdoblju obilježeno Silvanove svetište, slično kao i pećinski prostori, prethodno vjerojatno posvećeni poganskome kultu u Dragonjinovoj špilji kod Murvice na Braču, Gaćelezima, te Pećini sv. Jakova.¹⁷⁸ U Banjevcima i Biskupiji (Stupovi) kršćanske su crkve preuređene u mitrejima.¹⁷⁹ U Ivoševcima i Čitluku slična je sudbina vjerojatno zadesila poganske hramove na forumu. Naime, na oba su lokaliteta uočeni pokretni ostaci kršćanskoga okružja, premda ne i odgovarajuća sakralna arhitektura.¹⁸⁰ Votivni se sadržaj ogleda i u posvećivanju u užem smislu, kao na primjer kod Oratorija sv. Vincencija u Saloni, sagrađenoga u svrhu štovanja relikvija toga sveca.¹⁸¹ Sličnih je manjih molitvenih prostora bez sumnje moralo biti više, osobito u gradskim sredinama.

¹⁷³ Vidi bilj. 160.

¹⁷⁴ Z. BRUSIĆ, 1994, 232.

¹⁷⁵ I. OSTOJIĆ, 1963, 80; ISTI, 1964, 531-543; I. NIKOLAJEVIĆ, 1979, 169; Đ. BASLER, 1972, 139.

¹⁷⁶ Vidi bilj. 146 i 147. Međutim gospodarsko-stambena zdanja zatiču se i uz zajednice svjetovnoga svećenstva, a ne samo redovnika (J. LASSUS, 1947, 267).

¹⁷⁷ Vidi bilj. 170. O Jadrtovcu Z. GUNJAČA, 1976, 45; o Špiljanu I. BABIĆ, 1984, 59; o tzv. oratoriju B u Saloni E. DYGGE, 1951, 23.

¹⁷⁸ O Kozjaku I. BABIĆ, 1984, 54; o Murvici i Pećini sv. Jakova vidi bilj. 162 i 160. U Gaćelezima blizu Vodica pećina je Privija preuređena u bogomolju obilježenu udubljenim križevima u žbuci na vratima i zidovima. Lokalitet nije objavljen, a na podacima zahvaljujem kolegici Z. Brusiću.

¹⁷⁹ O Banjevcima vidi bilj. 60, o Stupovima na Biskupiji M. ZANINOVIĆ, 1974, 314.

¹⁸⁰ O Ivoševcima J. MEDINI, 1989; o Čitluku B. GABRIČEVIĆ, 1984, 94-99.

¹⁸¹ F. BULIĆ, 1906.

Osobita su vrsta gradske zavjetne crkvice, očito javne naravi, odnosno postanja; one su podignute s molbom za zaštitu grada od neprijatelja, u pravilu smještene u neposrednoj blizini bedema i vrata.¹⁶² Uzorni su primjeri bogomolje Sv. Martin i Sv. Teodor, uređene u stražarskim prostorima nad vratima Dioklecijanove palače u Splitu.¹⁶³ Sličnu su namjenu s obzirom na smještaj uz gradske zidine mogle imati zadarske crkvice Sv. Foska, Sv. Nedjelja, Sv. Apolinar, te Sv. Hadrijan i Natalija, koje očituju i zavjetnu komponentu, jer su podignute na mjestima poliranja prethodnih poganskih sakralnih sadržaja.¹⁶⁴

Zavjetna se kapela u užem smislu može nazvati i oratorijem. Taj pojam inače obuhvaća svaku javnu ili privatnu bogomolju skučenijih razmjera i neupadljive opreme, a višestruke namjene, s obzirom na to da je prisutna jednako u gradu i ageru.¹⁶⁵ Oratoriji su najjasnije posvjedočeni u Saloni, gdje su zatočeni uz bazilike biskupskoga središta ali bez izravne komunikacije s njima, potom u sklopu termi, stambenih zgrada, zanatskih postrojenja i slično.¹⁶⁶ Namjena im vjerojatno nije nadilazila domete molitvenih prostora za ograničen broj vjernika ili pak svećenika. Agerski pak oratoriji, privatne građevine u sklopu gospodarskih ili ladanjskih imanja, znadu s vremenom prerasti u središta zadovoljavanja vjerskih potreba stanovništva u okolici.¹⁶⁷ Učestalost te preobrazbe na našem se području može prepoznati na temelju zgušnjavanja naseobinskih ostataka uokolo imanja sa sakralnim žarištem, ili pak prerastanja oratorija u veće bogomolje. Tragovi takvih zbivanja arheološki se mogu praiti u Vrsima, Stankovcima, Banjevcima, Pridrazi (Sv. Mihovil), Biljanama Donjim, Bukoviću, Bijaćima, Mirima u Kaštel Novome, Kaštel Gomilici, Gospi od Špinuta i Sustjepanu u Splitu, Muću.¹⁶⁸ Privatnu su namjenu vjerojatno zadržale kapele skromnijih razmjera, za koje ne postoje pokazatelji o mogućoj istanutoj ulozi u odnosu na okolicu. Takva su zdanja u Starome Trogiru, Sudanelu, Splitu (Sv. Trojica), Bunjama na Braču, Kašiću.¹⁶⁹

Tlocrti kapela u Sudanelu i pod temeljima splitske Sv. Trojice - jednobrodni prostora s apsidom u širini naosa, nagovješćuju memorijalno-oratorijska zdanja.¹⁷⁰ Kašić pak, koji spada među rjeđe temeljitije istražene i uzorno objavljene lokalitete na razmatranome području, otvara bitan problem povezan s funkcionalnim i topografskim rasporedom ranokršćanskih zdanja u Dalmaciji.¹⁷¹

¹⁶² Posvuda je u kasnoantičkome gradu običaj da se nebeska zaštita zuziva i obilježava izgradnjom bogomolja i urezivanjem posvotnih znakova, odnosno zuziva, osobito uz bedeme i vrata (P. LEMERLE, 1945, 90; D. CLAUDE, 139).

¹⁶³ B. MIGOTTI, 1990, 32.

¹⁶⁴ M. SUIĆ, 1970, 251; V. BRUNELLI, 1974, 237 i d.; I. PETRICIOLI, 1965, 182, *passim*.

¹⁶⁵ G. B. DE ROSSI, 1876; G. BOVINI, 1965, 168.

¹⁶⁶ B. MIGOTTI, 1990, 21-23, 62-63.

¹⁶⁷ O privatnome imanju kao središtu crkvenog okruga usp. M. CAGIANO DE AZEVEDO, 1965, 135 i d.; F. LOT, 1968, 135-136; J. Ph. THOMAS, 1987, 15, *passim*.

¹⁶⁸ Vidi bilj. 34, 40, 60, 35, 31, 42, 47, 48, 68, 49, 51.

¹⁶⁹ Vidi bilj. 45, 46, 49, 50, 36.

¹⁷⁰ O rasprostranjenosti takvoga oblika memorije u Saloni usp. E. DYGGVE, 1940, 397.

¹⁷¹ Istraživan u razdoblju 1955-1957. g. lokalitet je primjer poinato isključivoga pristupa tadašnjih stručnjaka, koji su davali prednost srednjovjekovnim ostacima, ponkad i na štetu sagledavanja cjeline nalazišta. Nova objava (V. DELONGA, 1990) upozorava da bi revizijsko objavljivanje, čak i neovisno o novim istraživanjima, pružilo dragocjenih podataka i o drugim lokalitetima.

Naime, na Mastirinama u Kašiću nema traga većem ranokršćanskom zdanju, ali se takvo, nastalo također u okviru antičkoga imanja, nazire na Begovači u nedalekim Biljanima Donjim.¹⁹² Može se pretpostaviti da je u toj mikrotopografskoj cjelini, kao i na drugim mjestima sa sličnim prirodno-povijesnim zadatostima, jedna veća crkva (Begovača) prerasla u kongregacijsko-župno središte okolnih naselja - imanja. Istovremeno su ta naselja u svojim okvirima mogla posjedovati manje sakralne prostore (Mastirine) za zadovoljavanje osobnih vjerskih potreba.

Dok su oratoriji u sklopu biskupskih središta, javnih termi, gradskih utvrda i slično vjerojatno služili ne samo općoj svrsi, nego i bili sagrađeni na javni poticaj, privatni je oratorij čvrsto povezan s pojmom juspatronatske crkve. To je ranokršćanska i srednjovjekovna ustanova, svojstvena gradu i ageru, koja podrazumijeva da imućniji pojedinac, neovisno o zajednici, gradi i materijalno opskrbljuje crkvu, zadržavajući pravo na upravljanje njenim dobrima i na biranje svećenika.¹⁹³ Na ranokršćansko podrijetlo te ustanove upućuju srednjovjekovne juspatronatske crkve na lokalitetima s kasnoantičkim slojem, na primjer Špiljan u Kaštel Novome, Sumpetar u Jesenicama, Sv. Barbara u Trogiru.¹⁹⁴

Još jedna osobita srednjovjekovna, mahom gradska ali i ruralna, crkvena ustanova - bratimsko-korporacijska, koja isprepliće strukovne, vjerske i društvene elemente, nedvojbeno izrasta u ranokršćanskome okružju.¹⁹⁵ Budući da ne postoje izravni dokazi o takvim crkvama, moguće je pretpostaviti ih na onim ranokršćanskim lokalitetima koji su spomenuta udruženja udomili u srednjem vijeku. Osobito se to odnosi na mjesta gdje ranokršćanske crkve nastaju u blizini proizvodnih, lučkih i zanatskih postrojenja. Tako je crkvice Sv. Jadre u blizini Škripa na Braču gotovo bjelodano utemeljena za zadovoljavanje potreba radnika u tamošnjim kamenolomima.¹⁹⁶ Moguće je korporacijsko-bratimski sadržaj, posvjedočen u srednjem vijeku, bio prisutan već u ranokršćanskome sloju zadarskih crkava - Sv. Petar i Andrija (ribari i mornari), Sv. Krševan (trgovci), Sv. Toma (flagelanti), Sv. Marija Velika (mornari, blizina luke), te Sv. Nedjelja (kovači).¹⁹⁷ Slično se daje pretpostaviti za crkve u Zatonu (blizina luke), Vrgadi (ribari i mornari), bazilike na Ilincu (radionička četvrt) i onu u blizini luke u Saloni, Strožancu (blizina luke), trogirsku katedralu (Bratovština sv. Lovrijenca).¹⁹⁸ Ranokršćanski se korporacijski sadržaji mogu predvidjeti i na mnogim drugim lokalitetima, gdje, međutim, ranokršćanski sloj zasad nije pouzdano utvrđen. S druge strane, takvu pretpostavku valja pomnjivo provjeriti u svakom pojedinačnome slučaju, jer nema srednjovjekovne crkve u kojoj bratovština ili korporacija, odnosno više njih istovremeno, nije imala barem svoj oltar. Prema analogiji s kasnijim razdobljima može se pretpostaviti da je korporacijska bila

¹⁹² Usp. bilj. 31.

¹⁹³ J. Ph. THOMAS, 1987, 15-25.

¹⁹⁴ P. ANDREIS, 1977, 334; I. BABIĆ, 1984, 75; F. BULIĆ, 1919.

¹⁹⁵ B. MIGOTTI, 1987.

¹⁹⁶ Ta je pretpostavka I. Fiskovića (1981, 106) uvjerljiva s obzirom na to da su proganjani kršćani uistinu često bivali kažnjeni prisilnim radom na takvim mjestima. (J. P. WALTZING, 1970, 235.)

¹⁹⁷ C. F. BIANCHI, 1877, 479-514.

¹⁹⁸ B. MIGOTTI, 1987, 182-185. Ranokršćanska je crkva u Zatonu bila smještena u blizini antičke luke Nina. (P. VEŽIĆ, 1987, 169; Z. BRUSIĆ, 1968.)

samo jedna od dodatnih funkcija pojedine crkve. Kršćanska se bogomolja, naime, samo izuzetno gradi isključivo s takvom namjenom.

Temeljno je obilježje cjelokupne kasnoantičke urbanizacije utvrđivanje naselja i izgradnja novih utvrda, odnosno obnavljanje postojećih. Sakralne su građevine pritom podignute u okviru same utvrde, ili pak u njezinoj neposrednoj blizini.¹⁹⁹

Utvrđenjima obilježen Justinijanov limes na našim se stranama jasnije ocrtava jedino na otocima, gdje je stoga i bolje istražen, dok se strateški lokaliteti u priobalju i dubljem zaleđu tek naslućuju. Vjerojatno su u okviru utvrđenja sagrađene crkve u Budimu kod Posedarja, Ljubljanci kod Zadra, Čukeru na Mokrom Polju, Svetome Mihovilu na Ugljanu, Dridu kod Trogira, Putalju iznad Kaštel Sućurca, Krinju kod Sinja, Kašjunima u Splitu, Gradčiću kod Žrnovnice, Krugu u Jesenicama kod Omiša, Bolu na Braču.²⁰⁰ Crkva sv. Ivana Krstitelja i sv. Teodora na poluotoku Glavici u Bolu višestruko je zanimljiva s obzirom na namjenu, koja je nedvojbeno nadilazila domete kastrumske bogomolje. Prema analogijama s drugim bračkim ranokršćanskim crkvama istraživači ondje očekuju kstionicu, što upućuje na župsko središte. Tu pretpostavku osnažuje i činjenica da je srednjovjekovna bračka biskupija imala sjedište upravo u Bolu.²⁰¹

U neposrednoj su blizini utvrđenja, vjerojatno s njima u vezi, bile crkve na Kornatu, Brbinju na Dugome otoku, Pustogradu na Pašmanu, Vrgadi, Gornjemu Selu na Šolti, Kijevu kod Sinja.²⁰² Inače se crkve povezane s utvrđenjima naslućuju na većem broju pretpostavljenih ranokršćanskih lokaliteta. Mahom je riječ o prapovijesnim gradinama s naslućenim, ali neprovjerenim, kasnoantičkim slojem (na primjer Poličnik i Sukošan kod Zadra, Tinj i Vran Samograd kod Vranskog jezera, Novigrad, Slivnica kod Posedarja, Ostrovica kod Benkovca, Smokovac kod Krupe na Krki, Karin i Medviđa u Bukovici, Telašćica i Koženjak na Dugome otoku, Gradina na Murteru, gradina Sveta Ana u Šibeniku, Sveti Ivan de Tyro u Grebaštici kod Šibenika, Gradina na Žirju, Rogoznica, Labin i Veli Bijač kod Trogira, Ostrog iznad Kaštel Lukšića, Sveti Jure na Kozjaku, Maovice kod Sinja, Knin, Promina kod Drniša.²⁰³

¹⁹⁹ G. CUSCITO, 1979, 625; G. C. MENIS, 1974, 57-58; Z. GUNJAČA, 1986, 130. Religijska praznost takvih sklopova odražava se u nazivanju kastela svetačkim imenima (D. CLAUDE, 1969, 202).

²⁰⁰ O Budimu, Čukeru i Svetome Mihovilu vidi bilj. 122, 24 i 125; o Ljubljanci I. PETRICIOLI, 1983; Z. GUNJAČA, 1986, 129, a o preostalim lokalitetima B. MIGOTTI, 1990, 6 i d.

²⁰¹ V. KOVAČIĆ, 1994a.

²⁰² O Kornatu I. PETRICIOLI, 1970; o Brbinju I. PETRICIOLI 1962; Č. IVEKOVIĆ, 1928, 269-271; o Pustogradu P. VEŽIĆ, 1987, 174; o Vrgadi M. DOMIJAN, 1983; o Gornjem Selu T. MARASOVIĆ, 1990, 149-151; o Kijevu S. GUNJAČA, 1949, 282.

²⁰³ O Poličniku C. F. BIANCHI, 1879, 333-336; S. ZLATOVIĆ, 1895, 81. O Sukošanu C. F. BIANCHI, 1879, 162-165; L. JELIĆ, 1898, 110-117; P. SKOK, 1954, 42. O Tinju B. ILAKOVAC, 1971, 96; R. JURIĆ, 1990, 289-290. O Vran Samogradu C. F. BIANCHI, 1879, 360-361; B. ILAKOVAC, 1971, 79-80. O Novigradu C. F. BIANCHI, 1879, 290-295; Š. LJUBIĆ, 1867, 170. O Slivnici C. F. BIANCHI, 1879, 322-326; B. GUŠIĆ, 1971, 182. O Ostrovici bilj. 152. O Smokovcu C. F. BIANCHI, 1879, 408; M. ABRAMIĆ - A. COLNAGO, 1909, 27-28. O Karinu C. F. BIANCHI, 1879, 303-305; A. COLNAGO - J. KELL, 1909, 58; I. BABIĆ, 1985, 93. O Medvidi, C. F. BIANCHI, 1879, 312; A. COLNAGO, 1925, 175; B. ILAKOVAC, 1971, 124. O Telašćici Č. IVEKOVIĆ, 1928, 248-251; I. PETRICIOLI, 1987. O Koženjaku Č. IVEKOVIĆ, 1928, 256; Z. GUNJAČA, 1986, 128. O

U cjelini se ipak stječe dojam da je manji broj sakralnih zdanja bio izravno, odnosno funkcionalno povezan s utvrdama jer je, osim na otocima, prevladalo utvrđivanje, odnosno obnavljanje obrambenih zidina postojećih naselja radije negoli gradnja novih utvrđenja.²⁰⁴ Funkcionalna se podređenost crkve utvrdi, odnosno njenu življu općenito, može pretpostaviti u zatvorenim građevinskim cjelinama sakralno-obrambenih sklopova, kakvi kod nas uglavnom nisu pouzdano zajamčeni. Na ostalim je mjestima bogomolja nedvojbeno služila stanovnicima same utvrde, ali i onima u njezinoj okolici. Primjer je pak višestruke namjene takvoga zdanja Sv. Andrija na Vrgadi, smješten u podnožju utvrde, jer je u isti mah vjerojatno bio kongregacijsko središte za okolne vjernike, a moguće i korporacijska ustanova tamošnjih ribara i mornara.²⁰⁵

Pojedini su ranokršćanski lokaliteti, na primjer Drid i Pačina sv. Jakova kraj Marine, do novijega razdoblja zadržali hodočasničku ulogu, baštinjenu vjerojatno već u kasnoj antici.²⁰⁶ Sličnu namjenu predviđa Z. Brusić nekolicini crkava uz plovidbeni put istočnojadranskom obalom (Sv. Marija na Kornatu, tzv. bazilika kraj luke u Saloni, Sv. Toma u Zadru, Sv. Andrija u Zatonu, Sv. Stjepan u Splitu).²⁰⁷ Sakralni sklop u Srimi, razmjerno osamljen u odnosu na arheološko okruženje neposredne okolice, razvedenošću arhitekture i raskošju unutrašnje opreme iziskuje posebno tumačenje, već predloženo na ovome mjestu.²⁰⁸ Ne treba, međutim, zanemariti ni mogućnost hodočasničkoga elementa, slično kao i u primjeru Biskupije kod Knina, osebujno uređene sakralne cjeline s jednim pouzdanim i nekolicinom vjerojatnih, odnosno pretpostavljenih ranokršćanskih lokaliteta.²⁰⁹ Naime, toponim i srednjovjekovna crkvena tradicija Biskupije, sjedišta hrvatskoga biskupa u 11. st., podržavaju u novije vrijeme zapostavljenu pretpostavku o ubikaciji biskupije Ludrum na tome mjestu.²¹⁰ U svjetlu takvoga razmišljanja osobito je poticajna neistražena građevina pod temeljima današnje pravoslavne crkve Sv. Trojstvo, opisana u starijoj literaturi kao "oktogonalna rotunda". Takav bi opis mogao upućivati na memorijalno-krstioničku namjenu, odnosno na pretpostavku da je lokalitet u cjelini bio kršćansko kulturno središte šire okolice - biskupsko, a moguće i hodočasničko.²¹¹

Ovaj umnogome manjkav osvrt na moguću namjenu ranokršćanskih crkava u Dalmaciji potvrđuje činjenicu koja se otkriva proučavanjem bilo kojega

Murteru K. STOŠIĆ, 1941, 234-236; Z. GUNJAČA 1978, 75; A. FABER, 1968. O preostalim lokalitetima B. MIGOTTI, 1990, 4 i d.

²⁰⁴ O toj pojavi općenito, osobito u ranobizantskom razdoblju, usp. Ch. DIEHL, 1969, 23; M. SUIĆ, 1976, 235-242.

²⁰⁵ B. MIGOTTI, 1987, 185.

²⁰⁶ O Pećini sv. Jakova vidi bilj. 160; o Dridu kod Marine L. JELIĆ, 1918, 234; A. ŠKOBALJ, 1970, 343. Usporedi i tekst uz bilješke 173 i 174.

²⁰⁷ O ranokršćanskim tradicijama hodočašćenja usp. A. GRABAR, 1946, 34, passim; C. F. BIANCHI, 1877, 528-530; P. BROWN, 1981, 43, passim; Z. BRUSIĆ, 1994, 230-233; P. PIVA, 1995, 114.

²⁰⁸ Vidi bilj. 92.

²⁰⁹ B. MIGOTTI, 1990, 54-55.

²¹⁰ Pretpostavku V. Klaića (1912, 314) o ubikaciji Ludruma u Biskupiji naknadno je potisnulo izjednačavanje s Otokom kod Sinja. (N. CAMBI, 1976, 250.) O srednjovjekovnoj crkvenoj tradiciji Biskupije I. GOLDSTEIN, 1994, 126.

²¹¹ Vidi bilj. 93.

materijalnog ili duhovnog vida ranoga kršćanstva na našim stranama. Još uvijek nam, naime, nedostaju ranokršćanski lokaliteti istraženi cjelovito ne samo u vlastitoj složenosti, nego i u odnosu na neposredno i šire arheološko okruženje.

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M. - COLNAGO, A., 1909. - Mihovil Abramić - Antun Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 12, Beiblatt, 13-122.
- ALAČEVIĆ, D., 1880. - Dujam Alačević, Rovine antiche nel distretto politico di Benkovac, *BASD*, 3, 88-90.
- ANDREIS, P. 1977-78. - Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira*, I-II, Split.
- BABIĆ, I., 1978. - Ivo Babić, Kulturna i umjetnička baština Trogira, u: P. Andreis, 1978, 101-127.
- BABIĆ, I., 1984. - Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir.
- BABIĆ, I., 1985. - Ivo Babić, Installations humaines au pied des citadelles en Dalmatie, *Balcanoslavica*, 11-12 (1984-1985), 87-118.
- BABIĆ, I., 1985a. - Ivo Babić, Starokršćanski ulomci u Trogiru, *PPUD*, 25, 26-46.
- BASLER, Đ., 1972. - Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo.
- BATOVIĆ Š., 1960. - Šime Batović, Kompleks Dobropoljci - Benkovac - Nin - humke, *AP*, 2, 79-85.
- BATOVIĆ Š., 1968. - Šime Batović, Rad Arheološkog muzeja u Zadru u 1965. i 1966. g., *Diadora*, 4, 281-305.
- BATOVIĆ Š., 1973. - Šime Batović, Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1970. do 1972. godine, *Diadora*, 6, 245-297.
- BATOVIĆ Š., 1981. - Šime Batović, Sv. Jakov, Vrsi - rimska villa rustica i starohrvatsko groblje, *AP*, 22, 85-90.
- BELOŠEVIĆ J., 1985. - Janko Belošević, Starohrvatska nekropola u Stankovcima kod Benkovca, *RFFZd*, 24(11), 73-97.
- BELOŠEVIĆ J., 1993. - Janko Belošević, Ishodi pete, završne kampanje istraživanja lokaliteta Crkvina u selu Galovcu kod Zadra, *RFFZd*, 31(18), 121-142.
- BERSA, J., 1906. - Josip Bersa, Le lucerne fittili romane di Nona conservate al Museo archeologico di S. Donato di Zara, *BASD*, 29, 76-86.
- BERTACCHI, L., 1965. - Luisa Bertacchi, La basilica di Monastero di Aquileia, *AN*, 36, 79-134.
- BEZIĆ, Ž., 1990. - Živan Bezić, Povijest crkve na Šolti, u: M. A. Mihovilović i suradnici, *Otok Šolta*, 29-33, Zagreb.
- BIANCHI, C. F., 1877-1879. - Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana*, I-II, Zadar.
- BOVINI, G., 1965. - Giuseppe Bovini, Memorie cristiane scomparse dell' antica città di Classe, *CCARB*, 12, 45-169.
- BOVINI, G., 1973. - Giuseppe Bovini, I più antichi edifici di culto di Grado, *CCARB*, 20, 1973, 123-136.
- BOVINI, G., 1974. - Giuseppe Bovini, *Le antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna.

- BRAUN, J., 1924. - Joseph Braun, *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung*, I-II, München.
- BRØNDSTED, J., 1928. - Johannes Brøndsted, *La basilique des cinq martyrs à Kapljuč, Recherches à Salone*, I, Copenhague, 35-186.
- BROWN, P., 1981. - Peter Brown, *The Cult of the Saints*, Chicago.
- BRUNELLI, V., 1974. - Vitaliano Brunelli, *Storia della città di Zara*, Trst.
- BRUSIĆ, Z., 1968. - Zdenko Brusić, Istraživanje antičke luke kod Nina, *Diadora*, 4, 203-209.
- BRUSIĆ, Z., 1994. - Zdenko Brusić, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, (1993), 223-233.
- BRUSIĆ, Z. - GLUŠĆEVIĆ, S., 1991. - Zdenko Brusić - Smiljan Glušćević, Zadar - rimska nekropola, *Obavijesti*, 23/1, 19-21.
- BUDIMIR, M., 1984. - Miloško Budimir, Istraživanje antičke građevine u Orliću kod Knina, *Obavijesti*, 16/1, 21-22.
- BUDIMIR, M. - RADIĆ, LJ., 1986. - Miloško Budimir - Ljubica Radić, Orlić kod Knina. Villa rustica, *AP* (1986), 107-109.
- BULIĆ, F., 1895., - Frane Bulić, *Izkopine na Rižinicama, Bihać, Drugo izvješće*, Zadar.
- BULIĆ, F., 1899., - Frane Bulić, Ritrovamenti antichi a Gomilica (Castel Abbadessa), *BASD*, 22, 236.
- BULIĆ, F., 1900. - Frane Bulić, Ritrovamenti nel villaggio di Castel Abbadessa (Gomilica), *BASD*, 23, 299-300.
- BULIĆ, F., 1901. - Frane Bulić, Ritrovamenti antichi a Epetium, *BASD*, 24, 33-41.
- BULIĆ, F., 1904. - Frane Bulić, Ritrovamenti antichi di una chiesa cristiana a Traù, *BASD*, 27, 20-26.
- BULIĆ, F., 1904a. - Frane Bulić, Siculi ed i suoi dintorni, *BASD*, 27, 56-67.
- BULIĆ, F., 1906., - Frane Bulić, L'iscrizione di s. Vincenzo martire Caesaraugustano trovata a nord della basilica urbana a Salona, *BASD*, 29, 246-256.
- BULIĆ, F., 1907. - Frane Bulić, Sterro di una chiesa antica del VI secolo nella località detta Crikvina a Klapavice nel Com. Cens. di Klis, *BASD*, 30, 101-122.
- BULIĆ, F., 1908. - Frane Bulić, Osservazioni ad alcune iscrizioni trovate in Almissa e già pubblicate, *BASD*, 31, 8-11.
- BULIĆ, F., 1909. - Frane Bulić, Quattro bassorilievi di Mitra a Salona, *BASD*, 32, 50-57.
- BULIĆ, F., 1914. - Frane Bulić, Trovamenti antichi a Selca dell'isola Brač, *BASD*, 37, 105-106.
- BULIĆ, F., 1919. - Frane Bulić, Sv. Petar in Selo (di Jesenice di Poljica), *BASD*, 40-42, 101-105.
- BULIĆ, F., 1922. - Frane Bulić, Trovamenti antichi nella località Rižinice a Salona, *VAHD*, 45, 14-19.
- BULIĆ, F., 1925. - Frane Bulić, Escavi a Sud delle basiliche urbane a Salona, *VAHD*, 47-48, 53-68.
- BULIĆ, F., 1925a. - Frane Bulić, I titoli di dedica delle basiliche urbane ed extraurbane di Salona, *VAHD*, 47-48, 11-20.
- BULIĆ, F. - BERVALDI, J., 1912. - Frane Bulić - Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb.
- BULIĆ, F. - KARAMAN, LJ., 1927. - Frane Bulić - Ljubo Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Split.

- BURIĆ, T., 1986. - Tonči Burić, Kameni namještaj bazilike u Žažviću, *SHP*, III/15, 165-179.
- BUŠKARIOL, F., 1988. - Frane Buškariol, Istraživanje don Luke Jelića u Biogradu na moru na položaju Glavica - biogradski spomenici I, *PPUD*, 27, 21-53.
- BUŠKARIOL, F., 1992. - Frane Buškariol, De ecclesiis pictis, *SHP*, III/20 (1990), 289-298.
- BUŽANČIĆ, R., 1991. - Radoslav Bužančić, Dvije crkve na Braču obnovljene u ranom srednjem vijeku, *PPUD*, 31, 21-38.
- BUŽANČIĆ, R., 1994. - Radoslav Bužančić, Škrip, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (urednik J. Belamarić), 77-83, Split.
- BUŽANČIĆ, R., 1994a. - Radoslav Bužančić, Pučišća, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (urednik J. Belamarić), 69-72, Split.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M., 1965. - Michelangelo Cagian de Azevedo, Ville rustiche tardoantiche e installazioni agricole altomediovali, *Settimane*, 13, 663-694.
- CAMBI, N., 1974. - Nenad Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split.
- CAMBI, N., 1974a. - Nenad Cambi, Kult Marije u Solinu i Splitu (IV-X st.) u svjetlu arheološke evidencije, *BS*, 44/2-3, 273-292.
- CAMBI, N., 1976. - Nenad Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali, *MatSADJ*, 12, Zadar, 239-282.
- CAMBI, N., 1984. - Nenad Cambi, Triconch Churches on the Eastern Adriatic, *ACIAC*, 10/2, 45-54.
- CAMBI, N., 1985. - Nenad Cambi, Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *RFFZd*, 24(11), 33-58.
- CAMBI, N., 1986. - Nenad Cambi, Salona i njene nekropole, *RFFZd*, 25(12), 61-107.
- CLAIRMONT, C. W., 1975. - Christoph Clairmont, *Excavations in Salona, Yugoslavia*, Princeton.
- CLAUDE, D., 1969. - Dietrich Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jh.*, München.
- COCE, F., 1939. - Frano Coce, Trogiriska biskupija i kronologija biskupa, *List BSM*, 61/8-10, 92-97.
- COCHRANE, C. N., 1957. - Charles Norris Cochrane, *Christianity and Classical Culture*, New York.
- COLNAGO, A., 1915. - Antun Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 8, Beiblatt, 175-188.
- COLNAGO, A. - KEIL, J., 1905. - Antun Colnago - Josef Keil, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 8, Beiblatt, 31-60.
- CUSCITO, G., 1979. - Giuseppe Cuscito, Linee di diffusione del cristianesimo nel territorio di Aquileia, *AAAd*, 15/2, 603-626.
- ČAČE, S., 1990. - Slobodan Čače, Blandona i susjedna središta, *BZb*, 1, 197-211.
- DAVIES, J. G., 1962. - John Gordon Davies, *The architectural setting of baptism*, London.
- DELEHAYE, H., 1930. - Hippolyte Delehaye, Loca sanctorum, *AB*, 40, 5-64.
- DELEHAYE, H., 1931. - Hippolyte Delehaye, Aurelius civitatis Ridentionis Episcopus (Rider en Dalmatie), u: *Povodom pedesetogodišnjice jubileja "Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku"*, 49-55, Split.

- DELONGA, V., 1982. - Vedrana Delonga, Fragmenti predromaničkog crkvenog namještaja iz Ostrovice, *SHP*, III/12, 67-80.
- DELONGA, V., 1985. - Vedrana Delonga, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog Polja kod Knina, *SHP*, III/14, 259-282.
- DELONGA, V., 1990. - Vedrana Delonga, Starohrvatska crkva na "Mastirinama" u Kašiću kod Zadra, *SHP*, III/18, 39-88.
- DE ROSSI, G. B., 1876. - Giovanni Battista de Rossi, Oratorio privato del secolo quarto scoperto nel Monte della Giustizia presso le terme Diocleziane, *BAC*, 3/1, 37-45.
- DIEHL, Ch., 1969. - Charles Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle*, Paris.
- DOMANČIĆ, D., 1960. - Davor Domančić, Srednji vijek, u: *Kulturni spomenici otoka Brača*, BrZb, 4, 113-160.
- DOMIJAN, M., 1983. - Miljenko Domijan, Crkva sv. Andrije na Vrgadi nakon posljednjih istraživanja i konzervatorskih radova, *SHP*, III/13, 123-138.
- DORESSE, J., 1949. - Jean Dorese, Monastères coptes aux environs d' Armanteu Thébaïde, *AB*, 67, 327-349.
- DUCHESNE, L., 1925. - Louis Duchesne, *L'église au VIe siècle*, Paris.
- DUKIĆ, A., 1986. - Anđelko Dukić, Ostrvica, *Poljica - List Poljičkog dekanata*, 1 (11), 119-125.
- DUFAY, B., 1989. - Bruno Dufay, A propos du baptême: l'évêque, la ville et la campagne, *ACIAC*, 11/1, 637-650.
- DUVAL, N., 1974. - Noël Duval, L'architecture de l'Afrique du nord dans ses rapports avec le nord de l'Adriatique, *AAAd*, 5, 353-367.
- DUVAL, Y., 1982. - Yvette Duval, *Loca sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle*, tom. III, Rome.
- DYGGVE, E., 1933. - Ejnar Dyggve, La forum de Salone, *RevArch.*, 1, 41-57.
- DYGGVE, E., 1940. - Ejnar Dyggve, Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel, *ACIAC*, 4/1, 391-414.
- DYGGVE, E., 1948. - Ejnar Dyggve, Druga bazilika urbana s baptisterijem u Saloni, *ZFFBg* 1, 369-374.
- DYGGVE, E., 1951. - Ejnar Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo.
- DYGGVE, E. - EGGER, R., 1939. - Ejnar Dyggve - Rudolf Egger, Der altchristliche Friedhof Marusinac, *Forschungen in Salona*, III, Wien.
- EGGER, R., 1926. - Rudolf Egger, Der altchristliche Friedhof Manastirine, *Forschungen in Salona*, II, Wien.
- FABER, A., 1968. - Aleksandra Faber, Otok Murter, lokalitet Gradina - antikna arhitektura, *AP*, 10, 124-127.
- FABER, A., 1970. - Aleksandra Faber, Murter - antičko naselje, *AP*, 12, 118-122.
- FÉVRIER, P.-A., 1972. - Paul-Albert Février, Les sources épigraphiques et archéologiques et l'histoire religieuse des provinces orientales de l'Afrique antique, *CCARB*, 19, 131-158.
- FILIPPI, A.-R., 1981. - Amos-Rube Filippi, Saljske crkve i kratka povijest Sali, u: *Župa Sali. O 400. obljetnici dogradnje župne crkve sv. Marije 1581-1981*, Sali.
- FISKOVIĆ, C., 1948. - Cvito Fisković, Iskopine srednjovjekovne crkve Sv. Eufemije u Splitu, *HZb*, 1, 201-210.

- FISKOVIĆ, C., 1979. - Cvito Fisković, Je li na splitskoj obali bila ranokršćanska crkva s krstionicom, *KB*, 9-10, 9-10.
- FISKOVIĆ, I., 1981. - Igor Fisković, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, *VAHD*, 75, 105-135.
- FISKOVIĆ, I., 1982. - Igor Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti, *ARR*, 8-9, 159-216.
- FISKOVIĆ, I., 1989. - Igor Fisković, Srednjovjekovna izgradnja i identitet grada Splita, *KB*, 19, 28-50.
- FREND, W. H. C., 1980. - William H. C. Frend, The Early Christian Church in Carthage, u: *Town and City in the Early Christian Centuries*, London, 21-27.
- GABRIČEVIĆ, B., 1984. - Branimir Gabričević, Iz antičkog perioda Cetinske krajine, *Izdanja HAD*, 8, 93-104.
- GABRIČEVIĆ, B., 1987. - Branimir Gabričević, Najstariji kršćanski oratorij u Saloni, u: *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split, 259-277.
- GAMBER, K., 1968. - Klaus Gamber, *Domus ecclesiae*, Regensburg.
- GERBER, W., 1917. - William Gerber, Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona, *Forschungen in Salona*, I, Wien.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1985. - Smiljan Gluščević, Novi rimski grobovi u Zadru, *Obavijesti*, 17/2, 23-24.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1985a. - Smiljan Gluščević, Zaštitno arheološko istraživanje na lokalitetu Veleševo kod Benkovca, *Obavijesti*, 17/1, 21-23.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1994. - Smiljan Gluščević, Grob 830 s nekropole na Relji u Zadru i problem datacije zdjelica Hayes 34 (Lamboglia 6), *Diadora*, 15, 55-73.
- GOLDSTEIN, I., 1993. - Ivo Goldstein, Uloga užeg i šireg solinskog područja u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj povijesti, *VAHD*, 85 (Starohrvatski Solin, *Disputationes Salonitanae IV*), 117-129.
- GOUGH, M., 1985. - Michael Gough, *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey*, Toronto.
- GRABAR, A., 1946. - Andre Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, I, Paris.
- GRABAR, A., 1966. - Andre Grabar, *L'âge d'or de Justinien*, Paris.
- GUNJAČA, S., 1949. - Stjepan Gunjača, Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu, *SHP*, III/1, 279-294.
- GUNJAČA, S., 1953. - Stjepan Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950, *LjJAZU*, 57, 9-49.
- GUNJAČA, S., 1963. - Stjepan Gunjača, Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada, *SHP*, III/ 8-9, 7-66.
- GUNJAČA, Z., 1973. - Zlatko Gunjača, Starokršćanski objekti u šibenskom kraju, *Obavijesti*, 5, 16-18.
- GUNJAČA, Z., 1976. - Zlatko Gunjača, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, u: *Šibenik - spomen zbornik*, Šibenik, 29-58.
- GUNJAČA, Z., 1978. - Zlatko Gunjača, Rezultati najnovijih i neobjavljenih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području, *Izdanja HAD*, 3, 69-82.
- GUNJAČA, Z., 1978a. - Zlatko Gunjača, Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika, *AV*, 29, 626-629.

- GUNJAČA, Z., 1985. - Zlatko Gunjača, *Srima - kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture*, Katalog izložbe, Šibenik.
- GUNJAČA, Z., 1986. - Zlatko Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *MaterijaliSADJ*, 22, 124-134.
- GUNJAČA, Z., 1987. - Zlatko Gunjača, Prvić, *LEJ*, 2, 648.
- GUŠIĆ, B., 1971. - Branimir Gušić, Starohrvatsko naseljenje Ravnih kotara, *RIJAZUZd*, 18, 137-192.
- ILAKOVAC, B., 1971. - Boris Ilakovac, Vranska regija u rimsko doba, *RIJAZUZd*, 18, 75-136.
- IVEKOVIĆ, Č., 1928. - Ćiril Iveković, Dugi otok i Kornat, *RJAZU*, 235, 245-279.
- JAKŠIĆ, N., 1989. - Nikola Jakšić, Crkve na Begovači i problem starohrvatskih nekropola, *Diadora*, 11, 407-433.
- JEDIN, H., 1972. - Hubert Jedin, *Velika povijest crkve*, III/I, Zagreb (prev. J. Ritig i V. Bajsić).
- JELIČIĆ, J., 1983. - Jasna Jeličić, Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana, *PPUD*, 23, 5-39.
- JELIČIĆ, J., 1984. - Jasna Jeličić, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća Cetine, *Izdanja HAD*, 8, 169-180.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 1994. - Jasna Jeličić-Radonić i suradnici, *Gata. Crkva Justinijanova razdoblja*, Split.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 1994a. - Jasna Jeličić-Radonić, Supetar, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (urednik: J. Belamarić), Split, 57-62.
- JELIĆ, L., 1898. - Luka Jelić, Povjesno-topografske crtece o biogradskom primorju, *VHAD*, n.s., 3, 33-126.
- JELIĆ, L., 1918. - Luka Jelić, Die Halbinsel Bosolina, *JbAltert.*, 7, 227-238.
- JELOVINA, D. - VRŠALOVIĆ, D., 1968. - Duje Jelovina - Dasen Vrsalović, Sv. Marta kod Trogira - arheološka revizija 1967. i 1968. g., *AP*, 10, 173-176.
- JURIĆ, R., 1990. - Radimir Jurić, Srednjovjekovni spomenici na biogradskom području, *BZb*, 1, 279-301.
- JUTRONIĆ, A., 1955. - Andre Jutronić, Vicko Prodić i njegova "Cronica dell'isola della Brazza", *SJAZU*, 45, 331-388.
- KATIĆ, L., 1963. - Lovre Katić, Groblje sv. Nikole u Solinu, *VAHD*, 61 (1959), 134-151.
- KATIĆ, L., 1971. - Lovre Katić, *Prošlost i spomenici Solina*, Solin.
- KEČKEMET, D., 1959. - Duško Kečkemet, Crkvice i eremitražja sv. Jere na Marjanu, *PPUD*, 11, 92-105.
- KIRIGIN, B. I OSTALI 1987. - Branko Kirigin i ostali, Preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja na trasi zaobilaznice u Solinu, *VAHD*, 80, 7-56.
- KLAIĆ, V., 1912. - Vjekoslav Klaić, Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji (532), *VHAD*, 12, 314-315.
- KOVAČIĆ, V., 1989. - Vanja Kovačić, Trogir. Urbana istraživanja, *AP*, 28 (1987), 91-93.
- KOVAČIĆ, V., 1990. - Vanja Kovačić, Trogir/Sv. Nikola, *AP*, 29 (1988), 166-167.
- KOVAČIĆ, V., 1992. - Vanja Kovačić, Ranokršćanski natpis iz Trogira, *Diadora*, 14, 301-308.
- KOVAČIĆ, V., 1994. - Vanja Kovačić, Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira, *Diadora*, 15, 291-300.

- KOVAČIĆ, V., 1994a. - Vanja Kovačić, Bol, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (urednik: J. Belamarić), 84-88, Split.
- KOVAČIĆ, V., 1994b. - Vanja Kovačić, Postira, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača* (urednik: J. Belamarić), 42-49, Split.
- KRAUTHEIMER, R., 1975. - Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth.
- LASSUS, J., 1947. - Jean Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Paris.
- LASSUS, J., 1965. - Jean Lassus, Les édifices du culte autours de la basilique, *ACIAC*, 6, 581-610.
- LEMERLE, P., 1945.- Paul Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale del époque chretienne et byzantine*, Paris.
- LIEBL, H. - WILBERG, W., 1908. - Hans Liebl - Wilhelm Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, *JÖAI* (Beiblatt), 11, 17-88.
- LOT, F., 1968. - Ferdinand Lot, *La fin du monde antique et la début du moyen âge*, Paris.
- LOWRIE, W., 1974. - Walter Lowrie, *Art in the Early Church*, New York.
- LUCIĆ, I., 1979. - Ivan Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, 2, Split.
- LJUBIĆ, Š., 1867. - Šime Ljubić, Arkeologičke crtice, *RJAZU*, 1, 164-173.
- MANGO, C., 1974. - Cyril Mango, *Architettura bizantina*, Venezia.
- MARASOVIĆ, T., 1963. - Tomislav Marasović, Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve Sv. Marije u Trogiru, *SHP*, III/8-9, 83-100.
- MARASOVIĆ, T., 1969. - Tomislav Marasović, Starokršćanska bazilika na Stipanskoj kod Šolte, *VAHD*, 63-64 (1961-1962), 151-160.
- MARASOVIĆ, T., 1984. - Tomislav Marasović, Fouilles de la basilique paléochrétienne de st. André à Split, *VAHD*, 77 (*Disputationes Salonitanae* 2), 255-263.
- MARASOVIĆ, T., 1990. - Tomislav Marasović, Naselja na Šolti. Prostorne i povijesno-graditeljske značajke, u: M. A. Milhovilović i ostali, *Otok Šolta*, Zagreb, 144-157.
- MARASOVIĆ, T. - OREB, F., 1977. - Tomislav Marasović - Franko Oreb, Obrada graditeljskog nasljeđa u okviru projekta "Splitski poluotok", *GZSKH*, 2-3 (1976-1977), 75-108.
- MARASOVIĆ, T. - VRŠALOVIĆ, D., 1971. - Tomislav Marasović - Dasen Vrsalović, Srednjovjekovna opatija na Sustjepanu u Splitu, *VAHD*, 65-67 (1963-1965), 175-207.
- MARIN, E., 1994. - Emilio Marin, Civitas splendida Salona, u: *Salona Christiana*, Split, 9-104.
- MARUN, L., 1927. - Lujo Marun, Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina s pisanom uspomonom hrvatskoga kneza Mutimira, *SHP*, n.s., 1, 272-315.
- MARZOLFF, P., Peter Marzollf, Die religiöse Architektur im östlichen Illyrikum, *ACIAC*, 10/1, 181-201.
- MAZZOTTI, M., 1984. - Mario Mazzotti, Il significato cristiano del termine "plebs", u: *"Pievi del territorio riminese nei documenti fino al Mille"*, Ravenna, 7-20.
- MEDINI, J., 1975. - Julijan Medini, Mitrički reljef iz Banjevaca, *Diadora*, 8, 39-88.
- MEDINI, J., 1988. - Julijan Medini, Metroaca Burnensia, *Diadora*, 11, 255-284.
- MENDUŠIĆ, M., 1985. - Marko Mendušić, Rekognosciranje šibenskog područja, *Obavijesti*, 17/1, 17-19.
- MENIS, G. C., 1974. - Gian Carlo Menis, La diffusione del cristianesimo nel territorio friulano in epoca paleocristiana, *AAAd*, 6, 49-62.

- MENIS, G. C., 1976. - Gian Carlo Menis, La basilica paleocristiana nelle regioni delle Alpi orientali, *AAAd*, 9, 375-420.
- MIGOTTI, B., 1987. - Branka Migotti, Antički kolegiji i srednjovjekovne bratovštine. Prilog proučavanju kontinuiteta dalmatinskih ranosrednjovjekovnih gradova, *SHP*, III/16 (1986), 177-186.
- MIGOTTI, B., 1990. - Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, Zagreb.
- MIGOTTI, B., 1991. - Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Zrmanje i Cetine* (doktorski rad), Zagreb.
- MIGOTTI, B., 1994. - Branka Migotti, Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: *Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde*, Katalog izložbe, Zagreb, 41-67.
- MILETIĆ, D. - ŠTRKALJ, V., 1977. - Drago Miletić - Vinko Štrkalj, Arheološka istraživanja u ladama crkve sv. Marije u Zadru, *GZSKH*, 2-3 (1976-1977), 117-130.
- MILOŠEVIĆ, A., 1992. - Ante Milošević, Ranokršćanski nalazi na Sustipancu u Pirovačkom zaljevu, *Obavijesti*, 24/2, 53-54.
- MIRABELLA ROBERTI, M., 1967. - Mario Mirabella Roberti, La basilica paleocristiana di San Canzian, *AN*, 38, 61-86.
- MIRABELLA ROBERTI, M., 1978. - Mario Mirabella Roberti, I battisteri dell'arco adriatico, *AAAd*, 13, 489-536.
- MIRNIK, I., 1981. - Ivan Mirnik, Mijat Sabljar u Solinu i Vranjicu god. 1854., *VAHD*, 75, 209-239.
- NEDVED, B., 1980. - Branka Nedved, Zaštitno istraživanje rimskih grobova u Zadru, *Diadora*, 9, 341-354.
- NIKOLAJEVIĆ, I., 1973. - Ivanka Nikolajević, Povodom najnovije diskusije o ranohrišćanskim krstionicama u Saloni, *ZRVI*, 13, 159-171.
- NIKOLAJEVIĆ, I. 1979. - Ivanka Nikolajević, "Salona christiana" u VI i VII veku, *VAHD*, 72-73, 151-169.
- OREB, F., 1979. - Franko Oreb, Novi arheološki nalazi u crkvi Gospe od Špinuta u Splitu, *VAHD*, 72-73, 145-150.
- OREB, F., 1983. - Franko Oreb, Starokršćanska bazilika u Grohotama na Šolti, *Peristil*, 24, 5-21.
- OREB, F., 1985. - Franko Oreb, Zaštitna arheološko-sondažna istraživanja na starom groblju u Srinjinama, *KB*, 16, 86-90.
- OREB, F., 1990. - Franko Oreb, Prethistorijsko, antičko i starokršćansko razdoblje na Šolti, u: M. A. Mihovilović i ostali, *Otok Šolta*, Zagreb, 47-67.
- OREB, F., 1990a. - Franko Oreb, Crkva i samostan sv. Dominika u Splitu, *PPUD*, 30, 195-229.
- OSTOJIC, I., 1963-1964. - Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 1-2, Split.
- PEDIŠIĆ, I., 1980.- Ivo Pedišić, Scardona, Skradin, Šibenik - rimska arhitektura i kasnoantička nekropola, *AP*, 21 (1979), 130-132.
- PEDIŠIĆ, I., 1983.- Ivo Pedišić, *Rezultati arheoloških istraživanja u Skradinu i bližjoj okolici*, Katalog izložbe, Šibenik.
- PERIČIĆ, E., 1969. - Eduard Peričić, Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija, *RIJAZUd*, 16-17, 105-155.

- PETRICIOLI, I., 1962. - Ivo Petricioli, Ostaci starokršćanske građevine kod Brbinja, *Diadora*, 2, 313-315.
- PETRICIOLI, I., 1965. - Ivo Petricioli, Novi rezultati istraživanja zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, *Diadora*, 3, 169-202.
- PETRICIOLI, I., 1969. - Ivo Petricioli, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *RIJAZUZd*, 16-17, 299-356.
- PETRICIOLI, I., 1970. - Ivo Petricioli, "Toreta" na otoku Komatu, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb, 717-725.
- PETRICIOLI, I., 1972. - Ivo Petricioli, I più antichi edifici cristiani a Zadar (Zara), *AV*, 23, 332-342.
- PETRICIOLI, I., 1983. - Ivo Petricioli, Castrum Liube, *SHP*, III/13, 117-122.
- PETRICIOLI, I., 1987. - Ivo Petricioli, "Ecclesiae sanctorum Johannis et Victoris Tilagi", *SHP*, III/16 (1986), 93-106.
- PETRICIOLI, I. - VEŽIĆ, P., 1975. - Ivo Petricioli - Pavuša Vežić, Izvještaj o istraživanju i konzervaciji ostataka bazilike sv. Tome u Zadru, *GZSKH*, 1, 101-110.
- PETRICIOLI, I. - VUČENOVIĆ, S., 1975. - Ivo Petricioli - Svetislav Vučenović, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, *Diadora*, 5, 177-202.
- PIVA, P., 1995. - Paolo Piva, Basilica doppia: appunti sulla storiografia dell'ultimo decennio, *HAM*, 111-116.
- RADIĆ, F., 1901. - Frano Radić, Ostaci starohrvatske crkvice sv. Mihovila u Neviđanim na otoku Pašmanu, *SHP*, 6, 1901, 84-86.
- RAPANIĆ, Ž., 1980. - Željko Rapanić, Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru, *VAHD*, 74, 189-213.
- RAPANIĆ, Ž., 1984. - Željko Rapanić, Kasnoantička "palača" u Ostrvici kod Gata (Poljica), *Izdanja HAD*, 8, 149-161.
- RAPANIĆ, Ž. - JELOVINA, D., 1977. - Željko Rapanić - Duje Jelovina, Revizija istraživanja i nova interpretacija arhitektonskog kompleksa na Otoku u Solinu, *VAHD*, 70-71 (1968-1969), 107-135.
- RECKMANS, L., 1969. - Louis Reckmans, L'implantation monumentale chretienne dans la zone suburbaine de Rome du IVe au IXe siècle, *RAC*, 44 (1968), 173-196.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1953. - Duje Rendić-Miočević, Nova salonitanska turnjačnica sjeverno od foruma, *VAHD*, 55, 205-212.
- ROSENTHAL-HEGINBOTTOM, R., 1982., - Renate Rosenthal-Heginbottom, *Die Kirchen von Sobota und die Dreiapsidenkirchen des Nehen Ostens*, Wiesbaden.
- RUBIĆ, I., 1955. - Ivo Rubić, Otok Zverinac, *RIJAZUZd*, 2, 171-188.
- SALWAY, P., 1982. - Peter Salway, *Roman Britain*, London.
- SKOK, P., 1954. - Petar Skok, Postanak hrvatskog Zadra, *RIJAZUZd*, 1, 37-68.
- SMILJANIĆ, F., 1987. - Franjo Smiljanić, Kapitul kod Knina, *RFFZd*, 26(13), 215-223.
- STIPČEVIĆ, A., 1977. - Aleksandar Stipčević, Kulturno-povijesni spomenici u Arbanasima (Zadar), *RCJAZUZd*, 24, 319-338.
- STOŠIĆ, K., 1941. - Krsto Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik.
- SUIĆ, M., 1962. - Mate Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *LjJAZU*, 64, 230-249.

- SUIĆ, M., 1970. - Mate Suić, Predstavka upućena Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti 1948. g. o poduzimanju arheoloških istraživanja u Zadru, *Diadora*, 5, 233-256.
- SUIĆ, M., 1976. - Mate Suić, *Antički grad na Jadranu*, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar.
- SUIĆ, M. - PETRICIOLI, I., 1955. - Mate Suić - Ivo Petricioli, Starohrvatska crkva sv. Stošije kod Zadra, *SHP*, III/4, 7-22.
- SUIĆ, M. - PERINIĆ, M., 1962. - Mate Suić - Melkior Perinić, Revizija iskopavanja "ninskog baptisterija", *Diadora*, 2, 317-320.
- ŠIŠIĆ, F., 1914. - Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, 1, Zagreb.
- ŠIŠIĆ, F., 1928. - Ferdo Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb.
- ŠKOBALJ, A., 1970. - Ante Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu.
- TCHALENKO, G., 1953-1958. - Georges Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, 1-3, Paris.
- TESTINI, P., 1958. - Pasquale Testini, *Archeologia cristiana*, Roma.
- THÉLEMON, F., 1977. - Françoise Thélemon, Modèles de monachisme oriental selon Rufin d'Aquilée, *AAAd*, 12, 323-352.
- THOMAS, J. Ph., 1987. - John Philip Thomas, Private religious foundations in the Byzantine Empire, *Dumbarton Oaks Studies*, 24, Washington.
- VEŽIĆ, P., 1980. - Pavuša Vežić, Starokršćanski sloj Katedrale u Zadru, *Diadora*, 10, 165-181.
- VEŽIĆ, P., 1985. - Pavuša Vežić, *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru*, Zagreb (prilog uz *GZSKH*, 8-9).
- VEŽIĆ, P., 1986. - Pavuša Vežić, Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu, *SHP*, III/15 (1985), 201-215.
- VEŽIĆ, P., 1987. - Pavuša Vežić, Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području, *GZSKH*, 12 (1986), 161-177.
- VEŽIĆ, P., 1992. - Pavuša Vežić, Vela Gospa na Ošljaku, *Diadora*, 14, 311-323.
- WALTZING, J. P., 1970. - Jean-Pierre Waltzing, *Études historiques sur les corporations professionnelles chez les Romains*, 2, Hildesheim - New York.
- WARD-PERKINS, J. B., 1969. - John. B. Ward Perkins, Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church, *AIKCA*, 3-24.
- ZANINOVIĆ, M., 1974. - Marin Zaninović, Kninsko područje u antici, *ARR*, 7, 301-316.
- ZANINOVIĆ, M., 1987. - Marin Zaninović, Ausonius vir spectabilis, *PPUD*, 26 (1986-1987), 11-12.
- ZEKAN, M., 1980. - Mate Zekan, Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću, *Gunjačin zbornik*, Zagreb, 133-140.
- ZLATOVIĆ, S., 1895. - Stjepan Zlatović, Topografske crte o starohrvatskim županijama u Dalmaciji, *SHP*, 1, 79-83.

Branka Migotti: EARLY CHRISTIAN BUILDINGS IN DALMATIA: TYPES AND FUNCTIONS

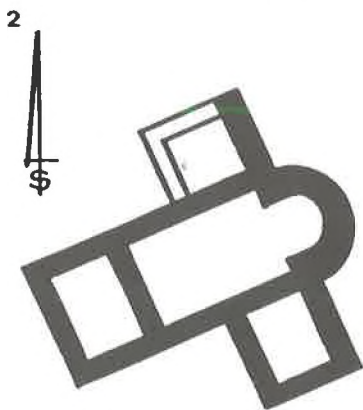
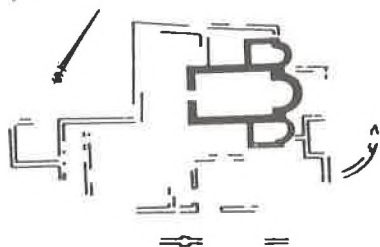
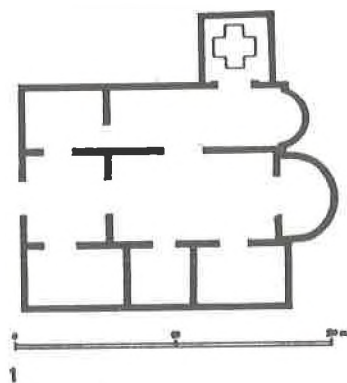
S u m m a r y

Considering the lack of contemporary literary documents and scarcity of epigraphic monuments, a plausible reconstruction of types and functions of early Christian churches on a part of Roman province Dalmatia that spread between rivers Zrmanja and Cetina, can be drawn almost exclusively from an archaeological-topographic context, medieval written sources, and general classificatory patterns of sacral buildings.

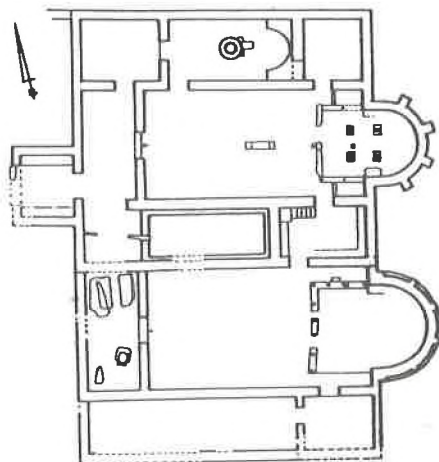
This method enables a perception of episcopal complexes as well as of different types of churches (parish-congregational, cemeterial, votive, oratorial, monastic, *iuspatronatis*, corporational and possibly even pilgrimage ones) in urban centres of early Christian period (Zadar, Nin, Biograd possibly, Trogir, Salona, Diocletian's Palace - Split).

All these types existed in rural areas, but with some modifications. Namely, there existed another, specific type of place of worship that was connected with military fortresses. The only more notable difference between urban and rural areas consisted in treatment of two types of churches, cemeterial and eucharistic-congregational. In the former area more precise distinction was drawn between them, while in the latter one there were largely found more complex sacral buildings with eucharistic-congregational functions. There are also chronological implications in such a phenomenon. Eucharistic and memorial-sepulchral aspects of Christian liturgy amalgamated during the fifth century by the twofold process. On one hand, cemeterial component penetrated in urban churches; on the other hand, cemeterial churches often developed into congregational-parish centres of sub-urban population. Therefore, it is often very hard to comprehend the original nature, or rather, purpose of particular church.

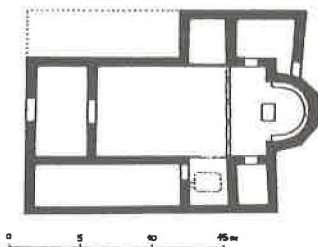
Regular occurrence of multiplicity of purposes of one and the same sacral building represents the most complex problem concerning types and functions of early Christian churches. For instance, private foundations (such as *oratoria* in *villae rusticae* or *iuspatronatis* benefices of estates in urban areas and in ager) sometimes obtained public, congregational function. Similarly, monastic churches could serve exclusively for monastic religious needs, but they could also function as parish centres. In the same time, for example, congregational churches could possess a votive, or some other additional components, and vice versa. Apart from that, owing to the rather incomplete archaeological records of early Christian churches on the territory in question, very often we must only rely on hypotheses of possible basic purpose of particular sacral buildings, pointing out the rare "pure" examples, or rather, the complexity of purposes of majority.

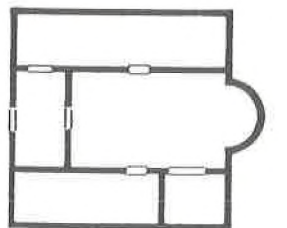
3

4

5

6

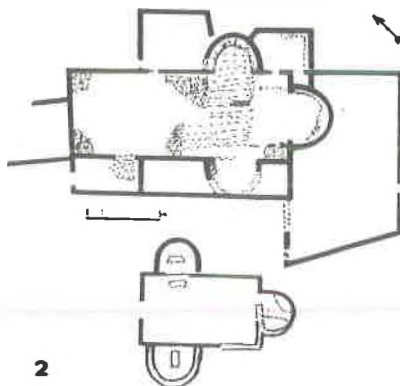
T. I. Ranokršćanske građevine tzv. složenog tipa na području između Zrmanje i Krke:

Pl. I. Early Christian buildings of so called "complex type" on the territory between the rivers Zrmanja nad Krka:

1. Bičina (prema B. Ilakovcu); 2. Biljane Donje - Begovača (prema N. Jakšiću); 3. Mokro Polje - Čuker (prema V. Delongi); 4. Srima (prema Z. Gunjači); 5. Mokro Polje - Sučevići (prema V. Delongi); 6. Korlat (prema E. Dyggveu).

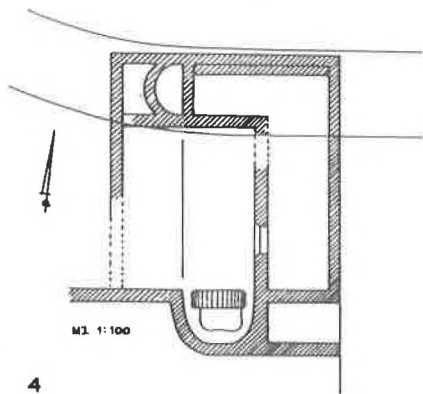
1

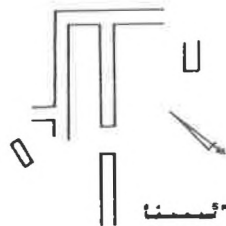
2

3

4

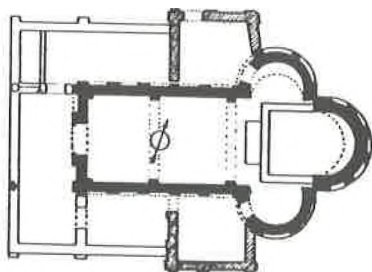

5

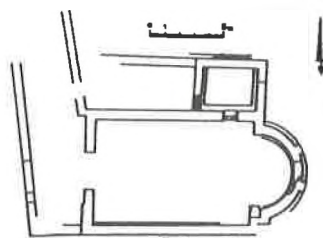
T. II. Ranokršćanske građevine tzv. složenog tipa na području između Krke i Cetine:

Pl. II. Early Christian buildings of so called "complex type" on the territory between the rivers Krka nad Cetina:

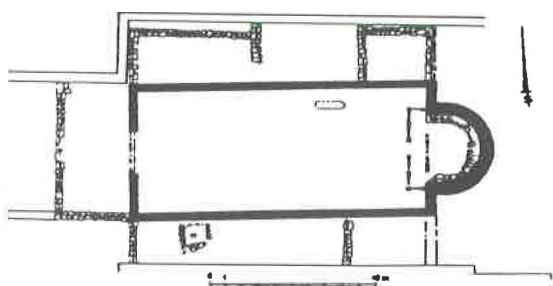
1. Kaštel Novi - Miri (prema I. Babiću); 2. Tepljuh (prema N. Cambiju); 3. Cecela (prema S. Gunjači); 4. Sinj - Općinske Lokve (prema J. Jeličić); 5. Gala (prema B. Gabričević).

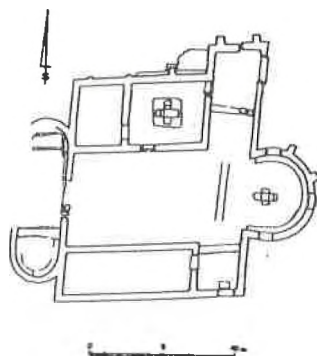
1

2

3

4

T. III. Ranokršćanske građevine tzv. složenog tipa na području između Krke i Cetine:

Pl. III. Early Christian buildings of so called "complex type" on the territory between the rivers Krka nad Cetina:

1. Bilice (prema Z. Gunjači); 2. Stipanska (prema I. Fiskoviću); 3. Grohote (prema F. Orebu); 4. Lovrečina (prema I. Fiskoviću).